

A KIRÁLYI VÁRSZERVEZET ÉS A TATÁRJÁRÁS

1241. április 11-én a VI. Béla király által vezetett magyar sereg súlyos vereséget szenvedett a Sajó melletti Muhinál a tatároktól. A csatavesztés nagyszámú áldozatot követelt: emberei súlyos — később halálosnak bizonyult — sebbel menekítették el a király öccsét, Kálmán szlavóniai herceget, a csatában, illetve az azt követő fejvesztett menekülés közben halálát lelte az ország egyházi és világi méltóságainak egész sora, nem is beszélve magának a seregnek és az azt követő szolgaszemélyzetnek a veszteségeiről. A király csak nagy nehézségek árán, hívei ismételt önfeláldozásának köszönhetően menekülhetett el a csataterről. Nem kevésbé voltak súlyosak a muhi csata későbbi következményei sem: az ország nagyobb része közel egy évre tatár megszállás alá került, de a királyi családot üldöző, illetve az átvonuló tatár seregek pusztításait az ország szinte minden vidéke megsínylette.

A vereség valóban sokkoló hatású lehetett a készülődő tatár támadás hírért félvállról vevő, az összecsapás elé túltengő önbizalommal tekintő¹ magyar közvélemény számára. Az Árpád-kori magyar történelem e kétségkívül jelentős katonai kudarcának okait már a kortársak is elkezdték kutatni. Rogerius váradai kanonok, aki a tatárjárás eseményeinek átélője, pusztításainak túlélője volt, Siralmas énekében a „magyarok és a király gyűlölködéseire” vezette vissza a katasztrófa okait. Éleslátását, történetírói képességeit mi sem mutatja meggyőzőbben, mint az, hogy az általa felvetett kérdések (magyar—kun elmentések, a II. Endre híveit sújtó megtorlás, birtokvisszavételi politika, archaikus hatalomgyakorlási szokások megváltoztatása) többségét — kisebb vagy nagyobb mértékben — a modern szakirodalom is számon tartja a katonai vereséghez vezető okok között. A tudományos igényű magyar történetírás ugyanakkor más szempontokat is vizsgálata tárgyává tett e kérdéssel kapcsolatban. Voltak, akik a tatárok nyomasztó túlerejével magyarázták az 1241-ben történeteket,² mások IV. Béla — egyébként tagadhatatlan — katonai tehetségtelenségét kárhoztatták.³ Molnár József alapvető tanulmányában a tatároktól elszenvedett vereség legfőbb katonai okaként „a magyar hadszervezet átmeneti jellegét” jelölte meg. Megállapításai szerint az ország hadszervezete a XIII. század közepén, a tatárjárás időpontjában éppen átalakulóban volt: a XII. század közepén még virágzó királyi vármegyerendszer — mely az ún. megyei csapatok révén a magyar hadszervezet alapjául szolgált — a század végén meginduló, majd a XIII. század első harmadában megsokasodó birtokadományozások következtében bomlásnak indult, s ugyanakkor a későbbiekben majd a helyébe lépő, a magánúri nagybirtokok önálló seregtesteiből felépülő haderő kifejlődésének kezdeti szakaszánál tartott. Az előbbi már nem, az utóbbi még nem volt képes sikerrel felvenni a harcot a tatárokkal.⁴ Ez a vélemény kedvező fogadtatásra talált a szakirodalomban; lényegét tekintve ma is uralkodó felfogásnak számít. Erre az álláspontra helyezkedtek a tatárjárás témáját érin-

¹ Ilyen értelemben nyilatkozik a tatárjárás eseményeit elbeszélő mindkét bővebb terjedelmű forrás, 1. Rogerius 14., 28. c. (SRH II. 560–61., 569–70. o.); Spalatói Tamás 36. c. (Gombos III. 2232–33. o.)

² L. pl. Olchváry 1902. 414. o.

³ L. pl. Zichy 1934. 49–50. o. — Arnyaltabban fogalmaz Hóman (Hóman-Szekfű I. 543. o.)

⁴ Molnár 1959. 222., 237. o.

tő legújabb összefoglalások is.⁵ Mivel a tatár támadás elleni védekezés kudarcának eme közkeletű magyarázatában központi helyet foglal el a királyi megye — pontosabban a királyi várszervezet⁶ — XIII. század közepi állapota feltétlenül indokoltnak tűnik a tatárjárás és a királyi várszervezet története közötti kapcsolatok néhány kérdésének végiggondolását. Az alábbiakban három nagyobb téma kifejtésére vállalkozunk. Megvizsgáljuk a megyei csapatok, s ezzel összefüggésben a királyi várszervezet tatárjárás-korabeli állapotának, s különösképpen katonai teljesítőképességének alakulását. Forrásaink által nyújtott lehetőségeinkhez mérten megrajzoljuk a várszervezet népeinek részvételét a tatárjárás harcaiban. Végezetül megkíséreljük megvonni a királyi várszervezet szemszögéből a tatárjárás mérlegét.

Az Árpád-kori magyar államszervezet szerkezetére hosszú időn át döntő befolyással volt az a tény, hogy a király volt az ország legnagyobb földbirtokosa. A királyi birtokok két alapvető típusa, az udvari és a várszervezet közül az utóbbi a helyi igazgatásban is szerephez jutott: az ún. királyi vármegyéket, ill. a királyi várszerkezeteket szoros szálak fűzték egymáshoz. Kormányzattörténeti szempontból nem annyira a királyi vármegye és a királyi várszervezet területi egybeesésének határozott tendenciája a figyelemre méltó: ez az egybeesés, mint az köztudomású, korántsem volt kizárólagos, számos várszervezetnek voltak más, esetleg kifejezetten távoli vármegyében földjei, ill. népei. Jóval jelentősebbnek ítéljük a királyi vármegye és a királyi várszervezet közötti szervezeti kapcsolatokat. A királyi vármegye ugyanis nem kizárólag attól „királyi”, hogy területének túlnyomó része királyi birtok (ide értve a vár- és udvari szervezet földjein kívül a királyi család egyes tagjainak eltartására rendelt birtoktesteket is). A vármegye „királyi” jellegének kialakításában és megtartásában el nem hanyagolható jelentőségű az a jellegzetesség, hogy a hatalmat helyi szinten gyakorló, a közfunkciókat ellátó vármegyei szervezet a király személyéhez, illetve méltóságához kapcsolódott: a megyésispánok a mindenkori király mindenkori személyes híveiből, bizalmasaiból kerültek ki, míg a megyei igazgatás kisebb tisztségeit jórészt a királytól *proprius* függésben lévő várjobbágyok látták el. Ennek köszönhetően, bár a királyi vármegye és a királyi várszervezet két határozottan különböző intézmény — lévén előbbi a magyar helyi igazgatás birtoktípusoktól független alapegysége, utóbbi pedig éppen ellenkezőleg, maga is királyi birtoktípus — a kettő kapcsolatának pontos feltárása, a kora Árpád-kori vármegye feltételezett „dualizmusának” elutasítása jó száz éve heves viták tárgya volt. Jóllehet ma már a szakirodalom elveti a „politikai” és a „katonai” megye egykor hangoztatott párhuzamos létének a gondolatát, a kérdés némely vonatkozása ma sem mondható megnyugtatóan tisztázottnak. Elég talán a vármegyéhez nem kapcsolódó Szolnogyőr-típusú várszervezetekkel kapcsolatos kérdéseket megemlíteni. A királyi vármegye és a királyi várszervezet kapcsolatának vizsgálata egy további, témánkhoz a legszorosabban illeszkedő hadtörténeti kérdést is felvet, nevezetesen az úgynevezett megyei csapatok ügyét.

5 MT I/2. 1431. o. (Kristó Gy.); MHT I. 41. o. (Borosy A.); Kristó 1986. 207. o.

6 A különbségtétel okára és jelentőségére az alábbiakban visszatérünk.

Történetírásunk hagyományos és általánosan elfogadott előadása szerint a tatárjárás előtti magyar hadsereg alapját a királyi vármegye hadakozói adták. Közismertek azok a XI—XII. századi eseményeket elbeszélő forráshelyek, amelyek e felfogás igazát bizonyítják. Az 1071-ben Nándorfehérvárt ostromló magyar sereg egységei közül külön is megemlítik a Jan ispán által vezetett sponroniak csapatát (*agmina Suproniensium*). Az 1074. évi kemeji csatában Géza herceget „három vár csapatai” (*tribus agminibus castrorum*) hagyták magára átállván Salamon király oldalára, míg a mogyoródi csata leírása Géza és László hercegek seregében a bihari és a nyitrai (*Bihoriensi agmine, Nitriensi agmine*), Salamon oldalán pedig a bácsi csapatot (*Bachienses*) nevezik meg.⁷ Joannész Kinnamosznak az 1167. évi magyar—bizánci háborúra vonatkozó tudósítása a vármegyei csapatok létszámára is felvilágosítást nyújtó adatokat tartalmaz. E szerint a 37 vezér által irányított sereg összlétszáma 15 ezer főt tett ki. Kinnamosz híradását összekapcsolva a XII. századi Magyarország vármegyéinek, illetve ispánságainak több, egymástól független forrás által 70 körülire tett, valamint az 1152. évi halicsi hadjáratban harcoló magyar csapatoknak az orosz krónikákban 73-ban megadott számával, lehetőség nyílt az egyes királyi vármegyéék által kiállított csapatok létszámának meghatározására. Az 1167-ben szerezplő magyar sereg ugyanis alighanem a teljes haderő feléből állt (36 megyei csapat és a „királyi dandár”), s ha ennek létszáma 15 ezer, akkor egy vármegyére 300—400 főnyi katonaság jut.⁸

Régebbi történetírásunk túlnyomó része ennek a 300—400 fős kontingensnek a tagjait a várjobbágyokkal azonosította, bár néhányan a várnépek hadi szerepével is számoltak. Molnár József gondos adatgyűjtésen alapuló tanulmánya⁹ óta aligha vonható kétségbe a várnépek bizonyos fokú részvétele a különböző hadjáratokban. Az újabb szakirodalomban a várnépek hadakozásának kérdésében kibontakozott vita sem ennek tényét érinti, hanem a várnépek katonaszkodásának elsődleges vagy járulékos, másodlagos jellege körül forog, s mint ilyen, a XI—XII. századi hadtörténet problémáit feszegeti. Mint látni fogjuk, a vita mégis lényeges ponton kapcsolódik a tatárjárás korát közvetlenül megelőző fél évszázad hadszervezeti kérdéseéhez.

A vita egyik résztvevője, Borosy András véleménye szerint a várnépek alapvetően termelő tevékenységgel foglalkozó, a várszervezetet eltartó szolgálóréteg tagjai voltak, s csak egy részük tartozott rendszeres hadakozással szolgálni. A hadakozó *castrenses* külön falvakban laktak, és a „hadakozás mestersége apáról fura szállott közöttük”.¹⁰ Ezzel szemben Kristó Gyula¹¹ a várnépekben látja azt a réteget, mely a megyei csapatok, s így a királyi haderő gerincét képezte. Érvelésében központi helyet foglal el az a nagyon is megfontolandó megállapítás, hogy a királyi várszervezet keretei között viszonylag kis számú várjobbágyosság élt, s következőképpen a megyei haderő zömét csak a várnépek adhatták. Álláspontja szerint a *castrenses* eredendően a királyi várszervezet hadakozó népei közé tartoztak, s csak másodlagosan, a XII. század második felét követően térhettek át a termelő, illetve egyéb, a várszervezet mű-

7 SRH I. 371., 384., 389., 390. o.

8 Kinnamosz szövege *Moravcsik* 1984. 242. o.; a vármegyéék számára utaló források *Gombos III.* 7167. o., *Hrbek* 1955. 208. o., *Forster* 1900. 140. o.; az 1152. évi hadjáratra I. *Hodinka* 1916. 172—73. o.

9 Molnár 1959.

10 Borosy 1983. 20. o.

11 Kristó 1976. 24., Kristó 1988. 160—61. o.

ködtetéséhez szükséges, de nem kifejezetten katonai tevékenységre. A kérdést eldöntő forráshelyként idézi Szent István I. törvényének azon cikkelyét, amely úgy rendelkezik, hogy a vasárnapi munkán rajtakapott személytől büntetéképpen elvett ökröt át kell adni a várnépeknek elfogyasztásra.¹² Kristó magyarázata szerint, ha a várnépek a törvény keletkezésének idejében (agrár) termelő tevékenységet folytattak volna, úgy igásállatként jobban hasznosíthatták volna az elkobzott ökröt, s annak élelemként való felhasználása a várnépek nem termelő, katonáskodó jellege mellett bizonyít.

Kristó Gyula érvelését — bár maradéktalanul osztjuk véleményét a várjobbágyok viszonylag alacsony, a megyei csapatokkal kapcsolatban felmerülő 300—400 főt távrolról sem megközelítő számáról — nem tartjuk meggyőzőnek. Mindenekelőtt az idézett törvényszöveg nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a várnépek (agrár) termeléssel foglalkoztak akár a saját, akár a vár ekéjével és ökreivel. Kristó helyesen mutat rá arra, hogy az ökrök — az elkobzottak is — elsődlegesen igásállatként szolgáltak, amelyeknek elfogyasztására az állat eredeti tulajdonosa legfeljebb végszükség esetén kényszerülhetett, hiszen az igaerő felélése a termelés folyamatosságát veszélyeztette volna. A mástól, büntetéképpen elkobzott ökrök elfogyasztása azonban nyilvánvalóan nem járt ilyen következményekkel, nem érintette a *castrenses* gazdaságának igaerejét, legfeljebb étrendjét tette, alkalmoszerűen, gazdagabbá. Más megfontolások is a várnépek eredendően termelő tevékenysége mellett szólnak. Feltételezve, de meg nem engedve, hogy a várnépek a XI—XII. században kizárólag, de legalábbis túlnyomórészt katonáskodtak, óhatalanul felmerül a kérdés, hogy ebben az esetben a korabeli magyar társadalom mely rétegében kell keresnünk a várszervezet fenntartóit. A várakat fel kellett építeni, a megépülteket karban kellett tartani, megfelelő fegyver- és élelmiszerkészlettel kellett ellátni. Azoknak a várszervezeteknek az esetében, amelyek egy-egy királyi vármegyével voltak területi és szervezeti összefüggésben, ez a kérdés megfelelhető lenne annak feltételezésével, hogy a várszervezet részesült a királyi megye területén élő, de a várszervezettől független királyi népek szolgáltatásaiból. Ez a megoldási kísérlet sem adna azonban megnyugtató magyarázatot a királyi vármegye hátterére nem támaszkodó Szolgagyőr-típusú várszervezetek fenntartásának problémájára, jóllehet ez annál is inkább megkerülhetetlen kérdés, mert ezeknek a várszervezeteknek a létével a kutatás már a XI—XII. században számol.¹³ A várnépek alapvetően katonai jellegű eredeti szolgálatának feltételezése ellen szól Anonymus 21. caputja is, amely határozottan megkülönbözteti a várnak szolgáló várnépeket (*seruientes qui nunc civiles vocantur*) és a vár őrizetére rendelt hadakozókat (*milites*).¹⁴ Igaz ugyan, hogy a Névtelen tudósítását legfeljebb a XIII. század első évtizedeire vonatkozóan tarthatjuk hitelt érdemlőnek, mégis, a várhoz tartozó népek hadakozás szerint való megkülönböztetésének a honfoglalás — azaz Anonymus koncepciója szerint a várszervezetek létrehozásának — korába való visszavetítése félreérthetetlenül jelzi, hogy a XII—XIII. század fordulója táján nem volt hagyománya, vagy emlékezete annak, hogy a várnépek valaha is elsősorban hadakozók lettek volna. Ez pedig aligha képzelhető el abban az esetben, ha még a XII. század közepén — a vár-

¹² István I. 8. (*Závodszyky* 1904. 144. o.)

¹³ Györffy 1977. 329. o., Kristó 1988. 352—54. o.

¹⁴ Anonymus 21. c. (*SRH* I. 62. o.)

megyei csapatok létszámáról árulkodó források idejében — a várnépek tömegesen megjelentek volna a királyi hadban.

Az elmondottak semmi esetre sem jelentik a várnépbeliek hadakozásának teljes és kategorikus tagadását. Megítélésünk szerint azonban a várnép már a várszervezet létrehozásának idejétől kezdve annak ellátására rendelt szolgálatónép-fajta volt, amelyet a várszervezet kötelékén belül ellátott speciális feladatok tagoltak csoportokra. Ennek megfelelően, amikor forrásaink egy várnépbelit pusztán a *castrensis (civilis)* néven emlegetnek, nem adnak teljes felvilágosítást az illetőnek a várszervezetben betöltött szerepéről. Az említett terminusok tudniillik csak a kérdéses személynek a várszervezet hierarchiájában — ha úgy tetszik, vertikális keresztmetszetében — elfoglalt helyét világítják meg, de homályban hagyják azt, hogy a várnépi státuson belül — a horizontális tagolódásban — milyen feladatot lát el. Erre a kérdésre azok az említések adnak választ, amelyek egy vár halászáiról, szőlőműveseiről vagy éppen hadakozó várnépeiről beszélnek. Azaz a hadakozó *castrensis* számára a katonáskodás éppen olyan speciális szolgáltatásfajta volt, mint más várnépbeli csoportok számára a kenyérsütés, a hídőrzés, vagy bármely más feladat. A hivatásszerűen és rendszeresen hadba vonuló várnépbeliek tehát a *castrenses* egyik csoportját alkották, s indokolatlan a katonáskodást mint kötelezettséget kiterjeszteni a *castrenses* rétegének egészére.

A vármegyei csapatokra vonatkozóan megfontolást érdemlő szempont az is, hogy a külső országokba vezetett támadó hadjáratokat megőrkítő forrásokból kiszámított 300—400 főnyi kontingenst bajosan lehetne az egyes vármegyék által kiállítható haderő maximumának gondolni. Ellenkező esetben ugyanis — pl. az 1152. évi halicsi hadjárat alkalmával, amelyben az ismert gondolatmenet szerint valamennyi megyei csapat részt vett — fel kellene tételeznünk, hogy az országon belül nem maradtak hivatásszerűen, vagy rendszeresen hadakozók az ispánsági várak őrzésére, az utak vigyázására, a belső rend fenntartására, a hadjárat helyétől távol eső határok biztosítására. Ez nyilvánvaló képtelenség, következésképpen a királyi vármegyék csapataiban rendszeresen — de nem feltétlenül egy időben — katonáskodó harcosok létszáma akár jelentős mértékben is meghaladhatta a szakirodalom által emlegetett 300—400 főt. Ez olyan nagy számot jelent, amelynek kiállítására még az ereje teljében lévő királyi várszervezet — akár valamennyi várnépbeli hadba vonulása mellett — sem lehetett képes. Változatlanul megválaszolatlan tehát a kérdés: kik biztosították a vármegyei csapatok jelentősnek mondható létszámát?

A válasz a királyi várszervezet keretein kívül keresendő, nevezetesen annak a felismerésében, hogy a királyi vármegye csapata nem azonos a megye királyi várszervezete által kiállított katonai kontingenssel, az utóbbi az előbbinek csupán része.¹⁵ A várjobbágyokon és a hadakozással szolgáló várnépeken kívül további, a királyi várszervezeten kívül álló katonáskodó elemek jelenlétével is számolnunk kell a megyei csapatokban.

Mielőtt ezeket a különböző hadakozó csoportokat számba vennénk, célszerű elkülöníteni azokat, amelyeknek a vármegyei haderőben való megjelenése nem valószínűsíthető. Ezek közé soroljuk mindenekelőtt az egyházak hadakozó népeit az egyházi birtokoknak és népeknek a megyei igazgatás szervezeté-

¹⁵ Itt és az alább elmondottak magától értetődően nem vonatkoznak a Szolgagyőr-típusú várszervezetekre.

től az egyház immunitása révén megvalósuló nagyfokú függetlensége, hangsúlyos elkülönülése miatt. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy pl. a szentmártonhegyi apátság különböző megyékben élő hadakozó jobbágysai — noha ugyanazon *familia ecclesiastica* tagjai — egymástól függetlenül, a megyék szervezetében vonuljanak hadba. Hasonlóképpen eleve kizárhatjuk a megyei haderő tagjai közül a vármegyerendszertől független szervezetben élő hadakozókat: a lovagrendeket (amelyeket egyházi jellegük miatt az előző csoporthoz is szoros szálak kapcsolnak), valamint az etnikai különkormányzatok csapatait. Ez utóbbiak között tarthatjuk számon a tatárjárás előtti időkben a székelyeket, a szeptesi és erdélyi szászokat, a főként a XII. században emlegetett magyarországi mohamedánokat, továbbá a nádori méltósághoz való kapcsolódásuk miatt a besenyőket.

A királyi vármegye — egyszersmind a területén működő várszervezet — élén álló ispán az esetek túlnyomó többségében a nagybirtokos világi előkelők közül került ki. Ezek katonaaállítási kötelezettségéről már a XI. századból vannak adataink.¹⁶ Kézenfekvő arra gondolni, hogy a megyésispáni tisztet viselő nagybirtokosok fegyveres kísérete nem különült el a megyei csapatától, hanem annak részeként szerepelt. A világi nagybirtoknak a XI—XII. században megfigyelhető fokozatos, majd a XIII. században felgyorsuló előretörése, a magánúri kíséret archaikus formáit felváltó familiaritás megjelenése és megszilárdulása valószínűsíti, hogy a megyei csapatoknak ez a komponense létszámban és katonai erőben mind jelentősebbé vált. Ez a hagyományos megyei haderő keretein belül lejátszódó folyamat döntő jelentőségű lehetett az új, a magánúri bandériumokon alapuló hadszervezeti rendszer megalapozása tekintetében.

Kérdéses, hogy a királyi vármegye csapatához tartoznak-e szervezetenként a megye területén élő, a királyi várszervezethez azonban nem tartozó királyi népek katonáskodó elemei. Erre vonatkozóan tanulságos az udvarnok ispánok fiainak (*filii comitum udvarnicorum*) hadba vonulásának szabályozása. 1282-ben Máté nádor előtt az udvarnok ispánok fiai olyan panasszal éltek, hogy noha „régis és bevett szabadságuk szerint” (*iuxta antiquam et approbatam libertatem eorum*) a királyi zászló alatt lennének kötelesek hadakozni, miként a királyi serviensek (*tamquam regales servientes*), mégis, V. István halála után csorbultak kiváltságaik, és kérik azok helyreállítását. A nádor elismerve a panasz jogosságát elrendelte, hogy az udvarnok ispánok fiainak hadakozása „István király... rendelkezése szerint” (*iuxta ordinationem... regis Stephani*)¹⁷ történjen. Jóllehet az előkelő udvarnokok „régis szabadságukra” hivatkoztak, azt mégsem vezethetjük vissza a XIII. század elejénél korábbi időkre. Egyrészt ugyanis a „*sub vexillo regio*” történő hadakozás az említett esetben kifejezetten a királyi serviensek rétegére való hivatkozással fordul elő, már pedig a *serviens regis* elnevezés és az azt hordozó társadalmi réteg éppen a XIII. század elején jelent meg.¹⁸ Ezt megelőzően az udvarnok ispánok fiai — nem lévén királyi serviensi réteg — aligha katonáskodhattak a királyi serviensek módjára. Jóval valószínűbb, hogy az 1282-ben felemlített „régis és bevett szabadság” a III. Béla király egyik oklevelében szereplő „szabad udvarnokok

16 Kálmán I. 40. (Závodszky 1904. 188. o.)

17 AUO IV. 243. o.

18 Bolla 1983. 61—64. o.

szabadságával" (*libertas liberorum udvornicorum*) lehet azonos,¹⁹ amelynek konkrét tartalmáról nincsenek ugyan ismereteink, maga az említés azonban megengedi annak a lehetőségnek a kizárását, hogy az esetlegesen 1186 körül ténylegesen létező kiváltságot csak utólag értelmezték a királyi serviensi réteg katonáskodási gyakorlatára való hivatkozással. Másrészt pedig az udvarnok ispánok fiait megillető „régi szabadságnak” ahhoz az V. István királyhoz kötése, akinek az udvarnokokkal kapcsolatos intézkedéseiről viszonylag pontos információink vannak,²⁰ arra enged következtetni, hogy István említett *ordinatio*ja nem egy régi joggyakorlat megállapítása és írásba foglalása volt, hanem — a középkor jogelveinek megfelelően — újonnan hozott intézkedés régi jogszokásként való feltüntetése. Az elmondottak alapján úgy véljük, nincs akadálya annak a feltételezésnek, hogy a várszervezethez nem tartozó királyi népek hadakozói nem a királyi zászló alatt, hanem a vármegyei csapatában vonultak hadba.

Az eddig számba vett, különböző katonáskodó rétegek (várjobbágyok, hadakozó várnépek, valamint az egyéb királyi népek katonáskodói és a mindenkori megyésispán magánúri kísérete) azonban, még együttesen is, aligha lehetnek elegendően a vármegyei csapatok nagy létszámú fegyveres erejének kiállítására. A vármegyei csapatok összetételének vizsgálata során indokolt tehát egy olyan társadalmi csoportnak is a kutatás körébe vonása, amellyel a szakirodalom nagy része mindeddig nem számolt. Ez a közsabadok rétege.

Az Árpád-kori közsabadok katonáskodási kötelezettségét a magyar történetírás egyöntetűen és egyértelműen megállapította. Mellőzve ezúttal a XI. századi törvényekben szereplő *milesek*re vonatkozó ismereteink tárgyunktól messzire vezető elemzését, a közsabadok hadakozását érintő kérdések vizsgálatát kezdjük Kálmán királynak a szabadok dénárairól rendelkező törvényével. A törvény az addig minden *libertól* szedett adót eltörölte, majd megállapította azokat a *liber*-kategóriákat, amelyek — az általános szabályozás ellenére — a továbbiakban is kötelesek fizetni a nyolcdénáros adót. Az adófizetésre kötelezett, illetve az attól mentesített *liberek* közötti különbségtétel alapja annak figyelembe vétele volt, hogy a *liber* saját földjén él-e, van-e önálló egzisztenciája, vagy sem. A törvény az önálló (föld)tulajdonnal rendelkező *libereket* mentette fel az adófizetési kötelezettség alól, míg a más földjén élő — jogállás szerint egymástól különböző — *liberek* adózását részletesen szabályozta. Kálmán törvényét a kutatás teljes joggal hozta kapcsolatba egy feltételezett hadszervezeti reformmal. A törvény katonai szempontokat figyelembe vevő jellegét minden kétséget kizáróan igazolja a várnépek közé telepedett közsabad *hospesek* katonáskodásának rendezése: a *hospesek*nek ugyanis vagy fizetniük kellett a nyolc dénáros adót, vagy vagyonuk fele arányában részt kellett vállalniuk a várnépek katonai kötelezettségeiből. Mivel a törvény a katonai szolgálat vállalásához köt kedvezményt — csak a vagyon fele, s nem egésze a szolgálatvállalás alapja —, nyilvánvaló, hogy a törvényhozói szándék az utóbbi, a *hospesek* katonáskodását jelentő változatot kívánta ösztönözni.²¹

19 1186: AUO VI. 164. o., v. ö.: 1186: HO VI. 4. o.

20 L. pl. 1272: AUO VIII. 402. o., v. ö. még Pauler 1899. II. 300. o.

21 A szabadok dénárainak és a hadszervezeti reformnak az összefüggésére legújabban Bolla 1983. 46–49., 59–60. o., Kristó 1986. 196–97. o. — Kálmán törvényének szövege Závodszy 1904. 187–88. és 189. o. A hospeseket érintő rész: „Si quis hospitum accola terram civium cohabitavit, aut iuxta medietatem substantie civilium expendicionem faciat, aut VIII denarios solvat.” — Závodszy 1904. 187–88. o. — Az idézet törvényhely nem alkalmas a várnépek általános jellegű hadakozásának bizonyítására, vonatkozhat ugyanis a hadakozással szolgáló várnépbeliekre.

Arra vonatkozóan, hogy a törvény szabályozása által érintett *hospesek* eredetileg a megyésispánnal, azaz a megyei csapattal vonultak hadba, perdöntő adattal rendelkezünk a tatárjárást közvetlenül megelőző időből. E szerint a trencsényi vár zamari *hospeseit* három várjobbágy azzal vádolta, hogy a vár szálásadó várjobbágysai közé tartoznak. A zamariak viszont közszabadnak és *hospesnek* (*homines libere condicionis et hospites*) mondták magukat. Az eljárás során Lodomér trencsényi ispán is megerősítette a zamariak állítását, s hozzátette, csak azzal a szolgálattal tartoznak, hogy hadjárat esetén a *hospesek* hat *mansionként* egy jól felfegyverzett katonát kötelesek adni a trencsényi ispán csapatába.²² Hasonló gyakorlatot szüntethetett meg IV. Béla akkor, amikor a somogyi ispánt eltiltotta attól, hogy a berényi *hospeseket* katonáskodásra kényszerítse.²³ A *hospes*települések XIII. század közepi kiváltságleveleinek többsége már a berényiek esetében érvényesülő elv szerint fogalmazódott meg: rendszeresnek mondható a privilegiumokban az a rendelkezés, mely a közösség által kiállított fegyvereseket a királyi zászló alá (*sub vexillo regio*) rendeli, kiszakítva őket a vármegyei csapat hadszervezeti rendjéből.²⁴ A XI—XII. századra vonatkozóan tehát nagy biztonsággal megállapítható a külön katonai jellegű kiváltsággal nem rendelkező *hospes*közösségek által felszerelt katonák megjelenése a vármegyei csapatokban.

A közszabadok másik, önálló tulajdonnal rendelkező, és ennek alapján a nyolcdénáros adó fizetése alól mentesülő csoportjának XII. századi hadakozásáról igen kevés pozitív adattal rendelkezünk. Mindenesetre indokoltnak mondható a szakirodalomnak az az állásfoglalása, mely a Freisingi Ottó püspök által a XII. század közepén kollektív katonáállítási gyakorlattal jellemzett „paraszatok” (*coloni*) csoportját a szegényebb sorsú, de még önálló közszabad réteggel azonosítja.²⁵ Ennek figyelembevételével a jómódú birtokos közszabadok katonáskodása még inkább kézenfekvő, még abban az esetben is, ha részletes ismereteink nincsenek erre vonatkozóan. A vagyonos közszabadoknak az elszegényedő, fokozatosan lesüllyedő közszabadoktól való, a jogállás tekintetében is megmutatkozó elkülönülési folyamatát társadalomtörténetírásunk már feltárta.²⁶ A jómódú közszabadok, valamint a hozzájuk hasonló helyzetet királyi kiváltsággal elnyerők elnevezésére a XIII. század elején jelent meg a királyi *serviens* (*serviens regis*) elnevezés. A királyi *serviens*szerű fogadó oklevelek tartalmazzák a XII. századi közszabaddá tevő felszabadító privilegiumok kiváltságait, ugyanakkor egy lényeges többletet is, nevezetesen magát, a királyi *serviens*szerű fogadás aktusát. Ezen a módon egy új jogállás jelent meg az Árpád-kori magyar társadalomban, a királyi *serviens*eké.²⁷ Az alapvetően társadalomtörténeti folyamat igen fontos hadtörténeti következményekkel is együtt járt. Ezek minél pontosabb felméréséhez elengedhetetlen, hogy előbb számbavegyük a királyi *serviens*i jogállásra jellemző katonáskodási jogokat és kötelezettségeket.

22 1241: a zamariak „de sex mansionibus unum militem armis bellicis optime preparatum cum comite de Trinchin in exercitum, cum expedierit, mittere tenentur” — *CDES* II. 62—63. o.

23 1264: a berényieket „ultra voluntatem eorum per comitem ad exercitum ire non cogantur, nisi in exercitu regis sub vexillo suo, vel ex mandato eiusdem speciali” — *AUO* XI. 533.

24 Az ide vonható adatok többségét idézi és — más szempontból — elemzi *Mályusz* 1942. 292—93. o.

25 Freisingi Ottó szövege *Gombos* III. 1767. o., v. ö.: *Bolla* 1983. 60. o., *Kristó* 1986. 199—200. o.

26 *Bolla* 1983. 61—67. o.

27 *Bolla* 1983. 64. l. — A XII. századi szolgálatszabadtípusokról uo. 54—58. o.

A királyi serviensek helyzetének rendezésére vállalkozó 1222. évi Aranybulla 7. cikkelyében foglaltak a királyi servienseknek a külföldi országokba vezetett hadjáratokban való részvételét úgy szabályozták, hogy azok abban részt venni nem kötelesek, legfeljebb a király pénzén. Ez a rendelkezés elhatárolta a királyi servienseket azoktól, akik kötelesek voltak a királyt követni külföldi hadjárataiba, elsősorban az ispáni tiszteket betöltő, az Aranybulla idején még nemeseknek (*nobiles*) nevezett világi arisztokratáktól. A királyi serviensek jogállásához kapcsolódó másik jellegzetesség a személyes hadba vonulás, a fejenkénti katonáskodás. Ezt igazolja a vátyi székelyek (*siculi de Wagh*) kiváltságolása. IV. Béla egy keltezetlen oklevele szerint a székelyek addig — a király egy korábbi rendelkezésének megfelelően — száz fegyveressel tartoztak őt szolgálni. Hadba vonulásuk újbóli szabályozása alkalmával IV. Béla úgy döntött, hogy ezentúl, királyi serviensek módjára, személyesen szálljanak hadba.²⁸ A királyi serviensek személyes hadkötelezettsége fontos megkülönböztető jegy lehetett a szegényebb, a fejenkénti hadakozás terheit viselni nem képes, s mint Freisingi Ottó tudósításából láthattuk, éppen ezért a XII. század közepén — s minden bizonnyal azt megelőzően és követően is — kollektív katonaillesztés révén hadakozó közsabadokkal és, mint a zamari *hospesek* vagy a vátyi székelyek példája mutatja, más társadalmi rétegekkel szemben. A királyi serviensi státus harmadik, a katonáskodással kapcsolatos jellemző vonása a „királyi zászló alatt” (*sub vexillo regio*) történő hadakozás volt. A királyi serviensszé fogadó, illetve a későbbiekben nemesítő oklevelek formulái között is megjelennek az erre utaló megfogalmazások. Különösen Kun László privilegiumaiban szerepel rendszeresen a királyi serviensek, illetve az — immár közép- és kisbirtokosokat is jelentő — nemesek királyi zászló alatti hadakozásának felmentése.²⁹ A királyi udvarnok ispánok fiainak már említett kiváltsága is kifejezetten a királyi serviensekre hivatkozva ír a királyi zászló alatti hadakozásról. Mindezek alapján kétségtelen, hogy ez a hadba vonulási forma a XIII. század elején, de legkorábban a XII. század végén megjelenő királyi serviensi jogállás nagyon is hangsúlyos elemét alkotta.

A királyi serviensek nem előzmény nélkül, mintegy varázsütésre jelentek meg az Árpád-kori magyar társadalomban. A királyi serviensi réteg a vagyonos közsabadok új jogállásának királyi elismerése által jött létre; erre utal mind az a jól ismert jelenség, hogy maga az elnevezés is a királyi kancelláriában jelent meg, s annak hatására terjedt el országosan,³⁰ mind az 1222. évi törvényhozás pusztá léte. Megfontolva azt a tényt, hogy a XI–XII. századi vagyonos közsabadok kétségtelenül a korabeli magyar társadalom hadakozó elemei közé tartoztak, továbbá azt, hogy a XIII. században már királyi serviensnek nevezett, új jogállást élvező, de társadalomtörténeti szempontból valójában ugyanazon kis- és középbirtokos réteg kiváltságainak egyik központi eleme a király zászlaja alatt való hadakozás volt, kézenfekvő a következtetés: a birtokos közsabadok, mielőtt királyi serviensként elkülönültek volna a köz-

²⁸ E. n.: „duximus faciendam, quod non sub certo numero, sed eo modo, sicut servientes regales, per se et personaliter armati nobiscum exercituare teneantur” — CD IV. 3. 548. o.

²⁹ Az említett formula egy kifejlett változata úgy fogalmaz, hogy a király nemesít „voluntas, ut tam iudem [ti. a nemesítették], quam eorum heredes illa eademque gaudeant libertate, qua veri, puri et naturaliter nobiles regni nostri gratulantur sub vexillo regio militantes” — CD V. 3. 345. o. További példák: 1271: AVO VIII. 350. o., 1273: CD VII. 2. 73. o., AVO IX. 18. o., 1275: AVO IV. 49. o., CD V. 2. 252. o., stb.

³⁰ Bolla 1983. 63. o. — A serviens regis kifejezésnek a királyi hatalomhoz, ill. udvarhoz való szoros kötődését hangsúlyozza Szűcs 1984. 353–62. o.

szabadok vagyontalan vagy nem eléggé vagyonos rétegeitől, nem a „királyi zászló alatt”, hanem más szervezeti keretek között hadakoztak. Ez aligha lehetett más, mint a királyi vármegye csapata. A királyi zászló alatti katonáskodás ily módon — hasonlóan a királyi serviensek hadakozására jellemző másik két vonáshoz: a külföldi hadjáratban való részvétel önkéntességéhez, valamint a személyes hadba vonuláshoz — szintén egyfajta elhatárolódást jelentett, ezúttal azonban a XIII. századi királyi serviensi réteg társadalomtörténeti előképétől, a XII. századi vagyonos közsabadoktól, s a maga módján híven tükrözi azokat a különbségeket, amelyek a XII. századi közsabad és a XIII. századi serviens között kitapinthatóak.

A birtokos közsabadok hadakozásának a királyi vármegye csapatával való összekapcsolása több olyan kérdésre is választ ad, amelyek megnyugtató megoldásával a szakirodalom mindeddig adós maradt. Mindenekelőtt választ kapunk eredeti kérdésünkre, ugyanis a birtokos közsabadok rétegében rámutathatunk arra a társadalmi csoportra, amely — a királyi vármegye csapatában megjelenő többi hadakozóval együtt — képes volt biztosítani a harcosoknak azt a tömegét, amelyet a királyi vármegye csapatáról szólva a szakirodalom nyomán kell feltételeznünk. Következtetésünk mellett szól az a tény is, hogy a királyi serviensek már a XIII. század elején a forrásokban való felbukkanásukat követően azonnal, jelentős létszámú társadalmi rétegnek mutatkoznak.

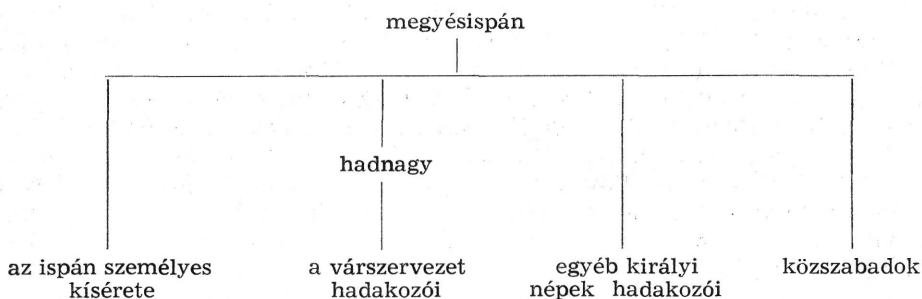
A közsabadok hadakozásának a királyi vármegye csapatának szervezeti keretébe helyezése lehetővé teszi a királyi várszervezet egyik tisztségviselője, a hadnagy szerepének tisztázását is. A hadnagy (legáltalánosabban használt latin nyelvű formában: *maior exercitus*) már csak a tisztség nevéből adódóan is, a katonáskodással közvetlenül összefüggő feladatot látott el. Ennek a feladatnak a pontosabb meghatározása azonban a szakirodalomban ellentmondásos véleményekhez vezetett. Borosy András véleménye szerint a hadnagy „a vármegye katonai kontingensének parancsnoka” volt.³¹ Ezzel szemben Kristó Gyula joggal hivatkozott azokra a forráshelyekre, melyek kétségre vonhatatlannal bizonyítják, hogy a vármegye csapatát a megyésispán vezette hadba. Kristó a hadnagyot olyan „katonai vezetőnek” jelölte meg, aki „nem elsősorban hadvezéri, hanem inkább seregszervezési feladatot láthatott el”.³²

Magunk — az utóbbi véleményhez hasonlóan — a vármegyei csapat szervezetében látjuk a hadnagy szerepének értelmezéséhez a lehetőséget. A királyi vármegye által kiállított katonaság — mint fentebb kifejtettük — két különböző kontingenst foglalt magába. Egyrészt a királyi várszervezet különböző hadakozó elemeit (várjobbágyok, a várnépek közül kiemelt várjobbágyok, hadakozó várnépek), akik a vármegyei csapaton belül a hivatásos katonáskodókból álló magot alkották, s akik az őket vezető hadnagy személyén keresztül kapcsolódtak a királyi vármegye, s egyszersmind az ahhoz tartozó királyi várszervezet élén álló megyésispánhoz. Másrészt viszont a vármegyei csapat magába foglalta a vármegyében élő és katonáskodásra kötelezett, de a királyi várszervezettől független hadakozókat is (a megyésispán személyes kísérete, a különböző királyi népek hadakozó elemei, a közsabadok), akikre, éppen a várszervezettől való függetlenségük miatt, a hadnagy katonai igazgatási hatásköre aligha terjedhetett ki, s közvetlenül a megyésispán alá tartoztak. Ez a

³¹ Borosy 1983. 20. o.

³² Kristó 1988. 183–84. o.

gondolatmenet a királyi vármegyével szimbiózisban nem lévő, Szolgagyőr-típusú várszervezetekre vonatkozóan természetszerűleg nem áll meg. Annak magyarázataként, hogy ezekben a várszervezetekben is találkozunk a hadnagy tisztségével, felhozható a vármegyei háttérre támaszkodó várszervezetek példájának hatása, valamint szerepet játszhatott a hadnagy tisztségnek az ilyen várszervezetekben való megjelenésében az is, hogy a hadnagy alkalomszerűen helyettesíthette a távollévő ispánt. Az elmondottak figyelembe vételével a királyi vármegye által kiállított haderő XI—XII. századi szervezetét az alábbi vázlatban foglalhatjuk össze:



A királyi vármegye haderejének a szervezeti rendjét a birtokos közszabadoknak királyi serviensként a vagyontalan közszabadoktól való elkülönülése jelentős mértékben megbontotta. A királyi serviensek jogállásának egyik központi eleme — mint fentebb rámutattunk — a királyi zászló alatti hadakozás volt. Ez pedig nem jelentett kevesebbet, mint az addig a vármegye csapatához tartozó jelentős létszámú katonáskoló rétegnek a vármegyei csapat szervezetéből való kiválását.³³

A kiválás, s ez ismételtelen hangsúlyozandó, a vármegyei csapat szervezetéből történő kiválást jelentett, s nem következik ebből feltétlenül annak feltételezése, hogy érvényesült a hadba vonulás gyakorlati kivitelezésekor is. Alig-alig tűnik valószínűnek, hogy egy hadba hívó parancs kézhezvétele után a vármegyei csapathoz tartozók, illetve a királyi zászló alatt hadakozók külön-külön gyülekeztek, rendeződtek és indultak volna útnak.³⁴ A királyi serviensek hadba vonulása minden bizonnyal továbbra is a megyei csapattal együttesen történt, azonban személyük felett — a királyi zászló alatti hadakozás kiváltsága következtében — nem, vagy csak külön királyi felhatalmazásra érvényesülhetett a megyésispán egyébként katonai ügyekre is kiterjedő joghatósága. A változás lényege voltaképpen abban állt, hogy a királyi serviensi jogokat élvező egykori közszabad előtt megnyílt a választás lehetősége: továbbra is a vármegyei csapattal együtt, de annak szervezetétől elkülönülve vonul-e hadba, avagy más kapcsolatrendszerek alapján tesz eleget hadkötelezettségének. A választás lehetőségének konkrét példájaként a Somogy megyében tekintélyes birtokokkal rendelkező, de a világi arisztokráciához nem tartozó Bó nembeli Izsép és fia, János esetét említhetjük. Apa és fia nem a László somogyi ispán vezette, a muhi csatából végül is elkéső Somogy megyei csapattal indult a tatárok ellen, hanem, mivel Izsép maga Kálmán szlavóniai herceg pohárnok-

³³ V.ö. Bolla 1983. 64. o.

³⁴ V. ö. Fügedi 1986. 101—102. o.

mestere volt, IV. Béla öccsének oldalán. A herceg csapatában mindketten részt vettek a muhi ütközetben, s Izsép ott is lelte halálát.³⁵ Az a jól ismert tény, hogy a familiaritás, az Árpád-kori társadalom ezen új szerveződési formája, milyen viharos gyorsasággal terjedt el éppen a tatárjárás körüli évtizedekben, arra utal, hogy az említett Izséphez hasonlóan a királyi serviensek jelentős része köthette sorsát valamely világi vagy egyházi méltóság familiárisi szolgálatához. A királyi vármegye csapatából nem csak szervezetileg, de ténylegesen is kiváló királyi serviensek miatt érzékelhetően csökkenhetett egy-egy vármegyei csapat létszáma.

Történetírásunk a XIII. század első harmadában folytatott tömeges birtok-eladományozási politika káros hatásainak különösen nagy jelentőséget tulajdonított a tatárjárás során elszenvedett súlyos katonai kudarchoz vezető jelenségek számbavételekor. Alátámasztani látszik ezt a vélekedést az események egyik fő forrásának, Rogerius Siralmas énekének egyik passzusa is. A kérdéses szöveg úgy szól, hogy IV. Béla elődei eladományozták „a vármegyékhez tartozó birtokokat, falvakat és fekvőségeket, aminek következtében az ispánok nem rendelkeztek emberekkel, és amikor kivonultak, a vármegyék jogainak megnyirbálása következtében egyszerű vitézeknek gondolhatták őket” (ti. a megyésispánokat).³⁶ A forráshely értelmezésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a finom különbségtételt, amellyel Rogerius a szöveg megfogalmazásakor élt. Egyfelől ugyanis az eladományozásokkal magyarázza azt, hogy az ispánok „nem rendelkeztek emberekkel”, s ezt valóban joggal tarthatjuk a XIII. század első harmadában tetőző és a királyi várszervezetet sem kímélő birtokeladományozási hullámra történő utalásnak. Másfelől viszont egy más indokkal, a „vármegyék jogainak megnyirbálásával” magyarázza a seregvezér megyésispán jelentőségének csökkenését. Ez utóbbi megfogalmazást nem a királyi várszervezet földjeinek és népeinek eladományozására, hanem a királyi servienseknek a vármegyei csapatokból történt szervezeti kiválására vonatkoztatjuk. Rogerius, úgy véljük, a királyi vármegyében, illetve a királyi várszervezetben (mely fogalmakat természetesen nem különböztette meg egymástól) egyidejűleg lezajlott folyamatokat állította egymás mellé idézett mondatában.

Álláspontunk alátámasztására az alábbi érveket hívjuk segítségül. Mindenek előtt hangsúlyoznunk kell, hogy a tatárjárást megelőző tömeges eladományozások a királyi várszervezet alárendeltjei közül a várnépeket, illetve az ő földjeiket érintette. A várnépek a XIII. század első felében, ebben történetírásunk egyöntetű álláspontra helyezkedik, nem elsősorban katonáskodással, hanem termeléssel, vagy egyéb szolgáltatásokkal tartoztak a várnak. Magánúri függésbe kerülésük így nem járt közvetlen következményekkel a várszervezet katonai teljesítőképességére. Annál kedvezőtlenebbül befolyásolta a megyésispánok jövedelmi viszonyait, hiszen köztudomású, hogy az ispánok részesedtek a királyi vármegye — ide értve a királyi várszervezet — népei által fizetett adók jövedelméből, mely a várszervezet alá rendelt népek csökkenésével

³⁵ A somogyi haderőre 1. Rogerius 29. c. (SRH II. 571. o.); Izsép és fia, János szereplésére 1286: HO III. 14. o. továbbá Szűcs 1984. 383–84. o.

³⁶ Rogerius 10. c.: „possessiones, villas et predia ad comitatus pertinentia in perpetuum contulerant, ex quo viros comites non habebant et, cum incedebant, simplices milites propter diminutionem comitatum putabantur” — SRH II. 558. o. — A magyar szöveg Horváth János fordítása (TjE. 118. o.)

arányban szintén megcsappant. A magánúri függésbe került várnépek esetében — ha az adományos rendelkezett bíraskodási kiváltságokkal — elesett az ispán az ítélkezésből származó jövedelmektől, továbbá olyan egyéb bevételektől, mint amilyen pl. a várnépbeli halálát követően az ispánnak járó „örökösödési illeték”.³⁷ A tömeges eladományozások elsősorban a megyésispáni méltóság gazdasági alapját ingatták meg, mert, mint Rogerius írja, az ispánoknak „a vármegyéből származott a pompájuk, gazdagságuk, birtokuk, hatalmuk, felségük és erősségük”.³⁸ Amennyiben tehát az ispánok „nem rendelkeztek emberekkel”, akkor adózókkal, s nem katonáskodókkal nem rendelkeztek.

A királyi várszervezet elsődleges hadakozóit, a várjobbágyokat a várföldek nagyarányú eladományozása kevésbé érintette.³⁹ Ebből következően a vármegyei csapatoknak a királyi várszervezet által kiállított része sem szenvedhetett el olyan mértékű létszámcsökkenést, amely indokolná Rogeriusnak az ispánokat az egyszerű vitézekhez hasonló véleményét. A megyésispán által vezetett megyei csapat létszámának Rogerius szövegéből egyértelműen megállapítható létszámcsökkenésére a királyi servienseknek a megyésispán katonai joghatósága alól, illetve a vármegyei csapat szervezeti kereteiből való kiválasza — „a vármegye jogainak megnyirbálása” — adhat magyarázatot.⁴⁰

Összegezve vizsgálatunk eddigi eredményeit arra a megállapításra jutottunk, hogy a XIII. század első felében bekövetkezett gazdasági és társadalmi átalakulások nem érintették közvetlenül a királyi várszervezet katonai teljesítőképességének mértékét. A várnépek földjeinek és személyük tömeges eladományozása tagadhatatlanul megalapozta a királyi várszervezet felbomlásának később be is következő folyamatát, azonban nem befolyásolta a királyi várszervezet pillanatnyi, 1241. évi erejét. Annál inkább megrendült az a hadszervezési forma, amely a megyei csapatokon alapult. A tatárjárást közvetlenül megelőző időszakban tehát nem — hadtörténeti szempontból még nem — a királyi várszervezet került válságba, hanem az attól határozottan megkülönböztethető és megkülönböztetendő vármegyei csapat intézménye. Ennek megfelelően a tatárjárás során elszenvedett katonai kudarchoz vezető további hadtörténeti okokat is más tényezőkben kell keresnünk.

A tatárjárással foglalkozó szakirodalomban viszonylag kis teret kapott annak hangsúlyozása, hogy a tatárjárás olyan próba elé állította az Árpád-kori magyar hadszervezetet és hadsereget, mint addig még egy ellenség sem. Korábban ugyanis a magyar hadsereg nem került szembe olyan ellenféllel, amelynek egymástól jelentős távolságra lévő, önálló seregtestei képesek lettek volna összehangoltan tevékenykedni. Márpedig a másfél hónapon belül három különböző irányból Magyarország területére betörő tatár seregek ezt tették. A bekövetkezett események ismeretében megállapítható, hogy a tatár haderő ön-

37 Az utóbbira l. 1240: HO III. 6. o.

38 Rogerius 10 c.: „ex his comitatibus habebant delicias, divitias et honores, potentiam, altitudinem et munimen” — SRH II. 558. o. — Magyarul TJE 117. o.

39 V. ö. Zsoldos 1990. 8., 10. o.

40 A megyei csapatok létszámában tapasztalható csökkenést — eltérő megfontolások alapján — Fügedi Erik is a királyi serviensek megjelenésével magyarázza (Fügedi 1986. 92. o.).

állóan tevékenykedő seregtestekre bontása a tatár hadvezetés tudatos lépése volt, amely a magyar hadsereg mozgósításának és egyetlen, ütőképes seregbe való egyesítésének megakadályozását célozta. A tatár főszereg március eleji megjelenése az Északkeleti Kárpátokban és győzelme az ellene küldött nádor felett, mint forrásaink egybehangzóan állítják,⁴¹ kiváltotta ugyan IV. Béla reagálását, a teljes magyar haderő öszevonásának elrendelését, ennek megvalósítására azonban már nem kerülhetett sor. A muhi csata előtti események voltaképpen a magyar haderő mozgósításának látványos csődjét tárják szemünk elé. A magyar hadak mozgósítási rendjének összeomlásában különböző okok játszottak közre, s a csőd csak részben magyarázható a tatároknak a magyar haderő megosztására irányuló törekvéseivel. Az előre nem látható események közé sorolhatjuk annak a királyi táborhoz igyekvő nagyobb csapatnak az elpusztulását, amelyet Bulcsú csanádi püspök és Barc fia Miklós vezetett, s melyet a Kötöny meggyilkolása után az országból rabolva, pusztítva kivonuló kunok szórtak szét.⁴² Eredetileg a királyhoz akart csatlakozni a Benedek váradi püspök gyűjtötte sereg is, amely azonban ehelyett önállóan ütközetet kezdeményezett az Egert felprédáló tatárokkal, s ennek során — ha hihetünk Rogerius előadásának, egy hadicsel következtében — felmorzsolódott.⁴³ Ezek az események, jóllehet nyilvánvalóan az előzetes tatár haditervektől függetlenül következtek be, következményeiket tekintve mégis azok sikeréhez járultak hozzá. Még a IV. Béla vezette magyar királyi és a Batu által irányított tatár főszereg összecsapása előtt megsemmisült egy harmadik jelentős magyar seregtest — ez azonban a tatár haditerveknek megfelelően. Pósa erdélyi vajda közelebről nem ismert időpontban, de vélhetően április 5-e előtt, megsemmisítő vereséget szenvedett az Erdélyre törő tatár seregektől.⁴⁴ Ilyen előzmények után került sor 1241. április 11-én a muhi csatára.

Korábbi történetírásunkban vita folyt annak megállapítása érdekében, hogy mekkora haderő állt IV. Béla rendelkezésére az ütközet megvívásához.⁴⁵ A legújabbban Borosy András hívta fel a figyelmet arra, hogy a csatában koránt sem vett részt az ország teljes hadereje.⁴⁶ Az általa számba vett, a muhi csatától különböző okok miatt távol maradt — mint láttuk addig jórészt már megsemmisült — csapatokon (Dénes nádor, Pósa erdélyi vajda, Bulcsú csanádi püspök, Benedek váradi püspök hadereje) kívül további esetek alapján is megállapíthatjuk, hogy IV. Béla megkésétt hadba hívó parancsa csak részleges eredményekre vezetett. Így pl. László somogyi ispán katonasága elkésétt a muhi csatából. Ez az eset annál is inkább a magyar mozgósítás sikertelenségére hívja fel a figyelmet, mert tudjuk, hogy Kálmán szlavóniai herceg saját katonáit vezetve részt vett a csatában, s tudjuk azt is, hogy Somogy megye az ő kormányzása alatt állt.⁴⁷ Egy oklevél adata szerint Apa fia Mihály bolondóci ispán már a tatár előőrssel vívott rákosi összecsapásban harcolt, ugyanakkor az is bizonyos, hogy az alárendeltségébe tartozó bolondóci várjobbágyoknak legalább egy része nem csatlakozott a királyi táborhoz, illetve a sereghez, hiszen más forrásból arról értesülhetünk, hogy a bolondóci vár Sőreg falubeli

41 Spalatói Tamás 36. c. (Gombos III. 2233. o.), Rogerius 16. c. (SRH II. 561—62. o.)

42 Rogerius 26. c. (SRH II. 567—68. o.)

43 Rogerius 27. c. (SRH II. 568—69. o.)

44 Friesachi *Evkönyvek*, ad a. 1241. (Gombos I. 131. o.)

45 Pauler 1899. II. 160. o., Olchváry 1902. 427. o. (65 ezer fő), *Félegyházi* 1941. 20. o. (40—50 ezer fő), *Zichy* 1934. 16. o. (15 ezer fő)

46 *MHt.* I. 45. o. — Hasonlóan nyilatkozik Kristó 1986. 120—21. o.

47 Rogerius 29. c. (SRH II. 571. o.), 1243: CD IV. o. 287. o. — v. ö. Kristó 1979. 68. o.

(Gömör megye) várjobbágyai megerősítették birtokukon a Dánoskő nevű hegyet, és ott sok környékbelit megvédelmeztek a tatárjárás alatt.⁴⁸

A sóregi várjobbágyok példája felhívja a figyelmünket arra a kettősségre, ami a tatárjárás katonai eseményeinek egyik jellemző vonása. Ennek egyik eleme a királyi sereg (ebben a vonatkozásban bizvást ide sorolhatjuk az erdélyi vajda seregét is) teljes veresége, másik viszont a viszonylag sikeresnek mondható helyi ellenállás. E kettősség magyarázata éppen a magyar mozgósítás sikertelenségében kereshető. Ennek következtében ugyanis egyfelől a király az ország katonai teljesítőképességéhez mérten szerény létszámú sereget vezetett csupán a Sajóhoz, s így győzelmi esélyei jelentősen megcsappantak. Másfelől a királyi sereghoz időben csatlakozni nem tudó, (esetleg) nem akaró csapatok olyan erőt alkottak, amely képesnek bizonyult részben összehangolt védekezésre, részben pedig egymástól elszigetelt ellenállási gócek kialakítására. Paradox módon tehát a magyar mozgósítás kudarca hozzájárult ahhoz, hogy a királyi sereg veresége ellenére sem tört meg az ország ellenálló képessége.

Az említett, központilag szervezett és összehangolt védekezést Geregye nembeli Pál országbíró vezette, aki megszervezte a Duna vonalának védelmét, s ennek köszönhetően a tatárokat sikerült 1242 februárjáig távol tartani a mai Dunántúl területétől.⁴⁹ Seregét alighanem azok a dunántúli hadak alkották, amelyek, a somogyihoz hasonlóan, nem tudtak már csatlakozni a Sajó felé vonuló királyi sereghoz. A dunántúli helyi erők ütőképességét jelzi, hogy nem csak a tatárok dunai átkelését tudták megakadályozni jó ideig, hanem erejükből a Gyórt elfoglaló Babenberg Frigyes herceg csapatainak legyőzésére is futotta.⁵⁰

A helyi ellenállás megszervezői között több olyan személyt találunk, akik a muhi csatából való szerencsés megmenekülésüket követően vették át egy-egy település, vagy terület védelmének irányítását. Így az aragóniai Simon ispán Esztergomot védte, az Ákos nembeli Máté fiai közül Detre követte királyát a tengerpartra, míg fivére, Fülöp, Kemlék várát őrizte. Közéjük sorolhatjuk azokat a katonai vezetőket is, akiknek a tatárok elleni harcáról a muhi csatát követően nincs adatunk, azonban jelentős szerepet játszottak a tatárok kivonulását közvetlenül követően, 1242 májusában bekövetkezett osztrák támadás visszaverésében, mint a Szentgyörgyi-ösök, Kozma és Achilles ispán, akik a pozsonyi, vagy mint Lőrinc ispán, aki a soproni határokat védte.⁵¹ Hontpázmány nembeli Ivánka fia Andrásról tudjuk, hogy részt vett a muhi csatában, s közvetlenül a tatárjárás után felépítette Túróc várát.⁵² Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy — hasonlóan Dánoskőhöz — a turóci építkezésnek is megvolt a maga tatárjárás kori előzménye. Kérdéses, hogy a muhi csatára, vagy az északról betörő tatárokkal vívott helyi jelentőségű összecsapásra vonatkozik-e egy oklevélnek azon megjegyzése, hogy Szoboszló fia Bogomér trencsényi ispán „alig menekült meg a gonosz tatár nép karmaiból” (*manus gentis impie Tartarorum vix evaserit*), máris a rábizott trencsényi határokat védelmezte. A muhi csatában való részvétele mellett szóló érvnek tartjuk az oklevél azon megjegyzését, amely szerint Bogomér előbb „hozzátartozóitól és ro-

48 1244: HO I. 22. o., ill. 1245: RA II/1. 21. o.

49 1249: AVO VII. 282. o.

50 Rogerius 33. c. (SRH II. 576. o.)

51 1243: CD IV. 1. 272. o., 1243: CD IV. 1. 287. o., 1245: CD IV. 11. 390. o., 1256: CD IV. 2. 390. o., 1263: AVO VIII. 50. o.

52 1253: CD IV. 2. 206. o. — v. ö. Fügedi 1977. 206–207. o.

konaitól elszakítva” (*privatus parentibus et cognatis*) harcolt a tatárok ellen, ugyanis egy másik forrásból arról értesülünk, hogy utóbb, a trencsényi határok védelmében már sógora (*gener*), Gabriel fia Gabriel is az oldalán küzdött.⁵³

A helyi védelem irányítóinak egy másik csoportja is elkülöníthető forrásaink alapján. Esetükben okleveleink hallgatnak a muhi csatáról, amit — tekintettel arra, hogy az előbbi csoport tagjaira vonatkozóan ezek az érdekek is szerepelnek — aligha magyarázhatunk mással, mint hogy valóban nem vettek részt az ütközetben. Közülük egy bizonyos Folwine Komárom várát erősítette meg, ahol számos környékbeli talált menedékre. A nyitrai hospesek a nyitrai vár védelmében tüntették ki magukat, s fegyvereket adtak a menekülő király kíséretébe. A Pop falubeli Ech Toboly királyi várát védte.⁵⁴

A tatárjárás alatti helyi ellenállás mintegy összegzője az a levél, amelyet bizonyos magyarok intéztek a pápához 1242. február 2-án.⁵⁵ A levél azt a helyzetet tárja elénk, amely a tatároknak a befagyott Dunán való sikeres átkelése után alakult ki. A levélírók felsorolják azokat a megerősített helyeket, amelyek tudomásuk szerint még ellenállnak. Ezek a mai Dunántúl területén Fehérvár, Esztergom, Veszprém, Tihany, Győr, Szentmártonhegy (Pannonhalma), Moson, Sopron, Vasvár, Németújvár, Zala, Léka, míg a Duna túloldalán Pozsony, Nyitra, Komárom, Fülek, Abaújvár, valamint „más várak és erődített helyek” (*aliis castris et locis similiter munitis*).⁵⁶ Feltűnő, hogy a név szerint említett helyek többsége királyi várszervezet központja, s csak néhányuk új típusú — nem ispánsági — vár (Németújvár, Léka, Fülek) vagy megerősített helynek számító kolostorépület (Tihany, Pannonhalma, s talán Zalavár). Az ellenálló ispánsági központok sorozatát kiegészíthetjük még Trencsénnel.⁵⁷ Nem kétséges tehát, hogy a helyi védelem centrumai a várszervezet központjai voltak.⁵⁸ A jelenséget jószerivel magától értetődőnek tarthatjuk, hiszen történetírásunk egykorú véleményre, nevezetesen IV. Béla megítélésre alapozott megállapítása szerint az országban, az ispánsági központokat nem számítva, alig-alig volt sikeres ellenállás reményével kecsegtető erődítés, vár.⁵⁹

Egy további adat arra figyelmeztet, hogy más szempontokat is figyelembe kell venni a királyi várszervezet — mint a tatárok ellenében kifejtett helyi ellenállás alapjául szolgáló intézmény — értékelésekor. Egy 1257. évi Zala megyei adat szerint ugyanis bizonyos zalai királyi serviensek a tatárjárás idején félelmükben a zalai vár kerkai őreinél (*speculatoribus Zaladiensibus de Karka*) kerestek menedéket beállván közéjük földjeikkel együtt (*se cum terris suis . . . adiunxissent*). Ezek a királyi serviensek nem a megerősített várban, hanem magában a várszervezet intézményében látták azt az erőt, mely képes megvédeni őket. A várszervezet tehát nem pusztán a központjaiul szolgáló várak miatt volt alkalmas a helyi ellenállási gócek kialakítására, hanem — a kortársi megítélés szerint — társadalmi és főként katonai szervezettsége miatt is.⁶⁰

53 1244: AUO VII. 174. o., ill. 1244: RA I/2. 229–30. o., v. ö. még 1244: CD IV. 1. 343. o.

54 1245: CD VII. 3. 26. o., 1248: CD IV. 2. 455. o., 1249: HO VIII. 54. o.

55 A pápai szék ekkor, IV. Celesztin halála után, üresedésben volt, IV. Ince megválasztására csak 1243-ban került sor.

56 MIOG 1916. 688–70. o. — A levél más szempontú elemzése Fügedi 1977. 21–22. o.

57 AUO VII. 135. o.

58 Ide értendők természetesen azok az ispánsági központok is, amelyek sikertelenül álltak ellent: Várad (*Rogierius* 34. c. — SRH II. 576–77. o.), Gyulafehérvár (*Rogierius* 40. c. — SRH II. 587–88. o.), Csanád (*Rogierius* 34. c. — SRH II. 578–79. o.), Kolozsvár (*Friesachi Evkönyvek*, ad a. 1241. — Gombos I. 131. o.).

59 V. ö. Fügedi 1977. 22. o.

60 1257: AUO VII. 465. o. — Jellemző, hogy a tatárjárást követően a királyi serviensek már ki akartak válni az örök közül „ne libertati ipsorum aliquid impingatur”.

A királyi várszervezet népeinek a tatárjárás harcaiban való részvételéről csak meglehetősen kis számú forrás alapján alkothatunk képet. Jóllehet a muhi csata résztvevői közül több mint két tucat személyt ismerünk név szerint is, egyetlen várszervezetbeliről sem állíthatjuk minden kétséget kizáróan, hogy ott volt a Sajónál.⁶¹ Forrásainknak ez a hallgatása kétségtelenül magyarázható bizonyos mértékig azzal, hogy a tatárjárás alatt szerzett érdemek jutalmazásakor a király közvetlen környezetéhez tartozók helyzetükből fakadóan előnyt élveztek. Néhány eset azonban jelzi, hogy a világi arisztokráciánál jóval kisebb társadalmi presztízzsel rendelkező érdemszerzők tettei sem maradtak viszonzatlanul. Így pl. Wochv pozsonyi polgár (*civis Posoniensis*) jelentős, hat ekényi földadományban részesült 1243-ban a muhi csatában tanúsított vitézségéért és a királynak a menekülése közben tett szolgálataiért.⁶² Mivel az oklevelek hallgatásából módszertanilag meglehetősen kétes értékű következtetések lennének csak levonhatók, meg kell elégednünk azzal a feltételezéssel, hogy a királyi várszervezet hadakozói minden bizonnyal képviseltették magukat a Sajó mellett vereséget szenvedett királyi hadban. E feltételezés azért is indokolt, mert a tatárjárás elbeszélő forrásainak legrészletesebbike, Rogerius műve is egyedül a királyi sereggel kapcsolatban alkalmaz olyan kifejezést, amelyet a királyi várszervezethez kapcsolhatunk. A magyar haderő mozgósításáról szólva Rogerius úgy fogalmaz, hogy IV. Béla elrendelte, hogy „mind a nemesek, mind azok, akiket királyi szervienseknek neveznek, mind a várkatonák, vagyis a fentebb említett várakhoz tartozók, készüljenek fel a hadra”.⁶³ Az idézett szövegnek a várszervezetre való utalása nyilvánvaló, annál inkább magyarázatra szorul azonban a „*castrenses et pertinentes ad castra*” kifejezés. Abban az esetben ugyanis, ha Rogerius terminológiáját a XIII. századi magyar okleveles gyakorlat várszervezetbeliekre vonatkozó szóhasználatának alkalmazása alapján értelmeznénk — ahol is a „*castrensis*” várnépbelit, a „*jobagio castris*” pedig várjobbágyot jelöl —, arra az alig valószínű következtetésre kellene jutnunk, hogy a király csak a várnépbeliek hadba vonulását rendelte el, míg a várjobbágyokról, akik pedig kifejezetten a királyi várszervezet katonáskodói közé tartoztak, nem intézkedett. Rogerius egész művének terminológiai áttekintése alapján azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző korántsem törekedett a sokszínű XIII. századi magyar társadalom egyes rétegeinek pontos terminológián alapuló elkülönítésére: nem alkalmazta a kornak a jogállásokat is tükröző, s így a modern történetírás által társadalomtörténetileg is értékelhető, speciális kifejezéseket, hanem — választott műfajának megfelelően — általános, irodalmi jellegű terminusokkal él. Bármely

61 Két várjobbágy személyével kapcsolatban merül fel annak lehetősége, hogy a muhi csata résztvevői voltak. Egyikük az a Hecsel Mihály szolgagyőri, Bars megyében birtokos, várjobbágy, akiről a fiát királyi szerviensegé fogadó oklevél azt állítja, hogy a tatárokkal folytatott harcban esett el (1268: CD IV. 3. 432. o.). Nem állítható bizonyosan, hogy Mihály a Sajó melletti ütközetben, vagy az azt követő menekülés során vesztette életét, ugyanis halála bekövetkezett azokban a helyi jelentőségű összecsapásokban is, amelyek következtében a barsi hospesek menekülésre kényszerültek, s amelynek alkalmával privilegiumuk megsérült (vö. AVO VII. 352. o.). A másik személy Radiszló (Razlo) fia Pousa trencsényi várjobbágy, akiről Bogomér trencsényi ispán 1242 utánról való oklevele feljegyezte, hogy „in exercitu domini regis mortuus fuisset” (CDES II. 77. o.). Ha esetében hajlanánk is annak megállapítására, hogy Pousa Bogomér ispán kíséretében a muhi csata résztvevője majd áldozata volt, azonban az a körülmény, hogy halála bekövetkezhetett az 1242-ben Frigyes osztrák herceg ellen vezetett hadjárat során is, nem teszi lehetővé egy minden kétséget kizáró állásfoglalás megfogalmazását.

62 1243: MES I. 346. o.

63 Rogerius 14. c.: „tam nobiles, quam qui servientes regis dicuntur, quam castrenses et pertinentes ad castra superius nominata se ad exercitum prepararent” — SRH II. 560. o. (magyarul: TjE 120. o.)

rendű vagy rangú „katona” számára *miles*⁶⁴ épp úgy, mint ahogy a „hadsereg, csapat” is *militia* vagy *exercitus*.⁶⁵ Ez a sajátosság arra bátorít, hogy a Rogeriusnál szereplő „*castrenses et pertinentes ad castra*” kifejezést széles körű, a várjobbágyokat és a hadakozó várnépbelieket *egyaránt* magába foglaló megfogalmazásnak tartsuk, amelynek két eleme (*castrenses*, ill. *pertinentes ad castra*) egymást tautologikusan magyarázza, de nem kiegészíti.⁶⁶ Rogerius szövegére támaszkodva tehát nem lehet arra következtetni, hogy a várjobbágyok általában nem jelentek meg a királyi seregben és nem vettek részt a muhi csatában.

Némileg más a helyzet az okleveles anyagból kihüvelyezhető adatokkal. Az a kevés információ ugyanis, amellyel a várszervezetbelieknek a tatárjárás harcaiban való részvételére vonatkozóan rendelkezünk, nem a királyi sereg tevékenységéhez, hanem határozottan a helyi ellenálláshoz kapcsolódik. Említetük már a bolondóci vár Sőreg falubeli várjobbágyait, akik a birtokukon lévő Dánoskő nevű hegyet megerősítve, sok királyi népet (*populos nobis* — sc. regi — *subiectos*) megvédelmezték. A trencsényi vár Wetslou falubeli népei (*homines castri*) Trencsén várát védték csakúgy, mint Premysl és Nosk várjobbágyok. Az utóbbiak Bogomér ispán oldalán részt vettek a trencsényi határok védelmében is. Otrmarus fia András és öt rokona, a nyitrai vár alsójécsbeli várjobbágyai csatlakoztak a menekülő király kíséretéhez, akinek aztán a tengerparton tettek jeles szolgálatokat.⁶⁷

A négy adat legjellemzőbb közös vonása, hogy egyik esetben sem állapítható meg a várszervezetbeliek részvétele a muhi csatában, sőt, ellenkezőleg, minden valószínűség szerint valóban nem vettek részt az ütközetben. Ez a tény mind a négy esetben magyarázatot igényel, ugyanis az említettek szervezetéhez vagy szűkebb pátriájához tartozó személyeknek a királyi seregben való megjelenéséről viszont tudomásunk van. A sőregi várjobbágyok annak ellenére sem jelentek meg a királyi táborban, hogy ispánjuk ott tartózkodott.⁶⁸ Erre az esetre kielégítő magyarázatot adhat az a körülmény, hogy a tatár előőrs minden biztonnal elvágta a sőregieket a királyi tábortól. A wetslouiakkal kapcsolatban megoldásként kínálkozik annak feltételezése, hogy eredendően nem hadakozással tartozó várnépek voltak,⁶⁹ így nem szálltak hadba Szoboszló fia Bogomér trencsényi ispán oldalán — akinek részvételét a muhi csatában fentebb valószínűsítettük —, s csak akkor ragadtak fegyvert, amikor az északi tatár sereg április végére tehető betörése miatt rákényszerültek a védekezésre. A hasonló érvek azonban elesnek a nyitrai és a trencsényi várjobbágyok távolmaradásának lehetséges indokai közül. Várjobbágyi státusuk alapján kétségtelen, hogy hivatásos harcosok voltak. A nyitraiak ispánja, Csák nembeli

64 L. pl. Rogerius 16. c.: „unus de militibus palatini” — SRH II. 561. o., 34. c.: Váradon „multi loricati milites erant” — SRH II. 577. o., 37. c.: az egresi monostorban „se milites . . . receperant” — SRH. II. 582. o., 39. c.: Esztergom városában „erat . . . populus infinitus et burgenses ditissími, milites, nobiles et domine” — SRH II. 584. o., stb.

65 L. pl. Rogerius 16. c.: az egyházi és világi előkelők „aggregata militia” térjenek vissza a királyi táborba — SRH II. 562. o., 27. c.: Benedek váradi püspök „magno exercitu congregato” támad az Egert kifosztó tatárok ellen — SRH II. 568. o., 29. c.: László somogyi ispán „cum sua militia” siet a királyi táborba — SRH II. 571. o.

66 A mondottakból következően különösen találónak tartjuk Horváth János magyar fordítását, mely a modern magyar társadalomtörténet által már nem használt „várkatona” szó alkalmazásával pontosan tükrözi Rogerius e megfogalmazásának értelmezésében rejlő nehézségeket.

67 1245: RA II/1. 21. o., 1243: AÜO VII. 135. o., 1259: CDES II. 445. o., 1258: RA I/3. 362–63. o.

68 1244: HO I. 22. o.

69 A kérdés megválaszolását megnehezíti a wetslouiakat illető, megnyugtatóan még nem tisztázott „homines castri . . . , qui in cabatis servire consueverant” kitétel.

Máté királyi asztalnokmesterként IV. Béla szűkebb környezetéhez tartozott, s így jelenléte a muhi csatában — ha adatokkal nem is igazolható — mindenképpen szerfelett valószínű, annál is inkább, mert a tengerparton már bizonyosan IV. Béla mellett tartózkodott.⁷⁰ Részesese és, Csák nembeli Máté ispántól eltérően, áldozata volt a muhi csatának Jakab nyitrai püspök is.⁷¹ A trencsényi várjobbágyok érdemeit részletesen taglaló oklevél is hallgat Premysl és Nosk esetleges muhi szerepléséről, jóllehet információi a trencsényi ispántól, Bogomértól származtak.

A nyitrai és a trencsényi várjobbágyok muhi csatából való távolmaradásának okait kutatva némi támpontot szolgáltathat néhány, a közeli Pozsony megyéből származó adat. 1245-ben IV. Béla a pozsonyi vár szállásadó jobbágyfiainak Nyék (Neku) nevű földjét adományozta Moch fia Lék (Lekv) és Cukár (Chuguer) fia Péter pozsonyi várjobbágyoknak és rokonságuknak azért, mert azok Pozsonyban saját költségükön tornyot építettek (*turrim aedificaverunt*) és ígéretet tettek annak őrizetére.⁷² A szakirodalom egyértelműen a tatárjárást követő várépítések közé sorolta be ennek a toronynak a megépültét.⁷³ A magunk részéről nem tartjuk kizárhatónak azt a lehetőséget sem, hogy egy, már a tatárjárás alatt kialakított ideiglenes védőműnek, a tatárjárás utáni végleges kiépítéséről lehet szó. Erre a feltételezésre elegendő alapot biztosítanak azok az adataink, amelyek a tatárjárás ideje alatt végrehajtott ilyen építkezésekre vonatkoznak. Rogerius számol be arról, hogy Váradon a vár „nagy árkokkal és a falakon fatornyokkal volt megerősítve”, ám egy korábban leomlott falszakaszt sebtiben kellett pótolni, s az új fal nem is volt képes ellenállni a tatár kőhajító gépek koncentrált támadásának.⁷⁴ Az esztergomiak is közvetlenül az ostrom előtt erősítették meg városunk védelmét.⁷⁵ Hasonló előkészületekre sor kerülhetett Pozsonyban is. A sietve felépített, s aligha tökéletes — ne feledjük, mind Váradot, mind Esztergom városát bevették a tatárok — védőművek végleges felépítésére Pozsonyban a tatárjárás után kerülhetett sor, s a munkálatoknak a befejezését nyilván alaposan meggyorsította a Pozsonyt 1242 tavaszán ért osztrák támadás is.⁷⁶

Akár a tatárjárás alatt, akár közvetlenül az után építették meg az említett pozsonyi várjobbágyok a tornyot, egy további adat az építkezés értelmezésének további jelentőséget ad. 1255-ben a pozsonyi várhoz tartozó karcsai várjobbágyok a pozsonyi vár földjeinek visszaállítására kirendelt bírák, Roland nádor, pozsonyi ispán és Vince nyitrai püspök előtt bemutatták azt a királytól nyert oklevelüket, amely bizonyította, hogy a benne felsorolt karcsaiak, bár nem szerepelnek a pozsonyi várszervezet népeit előszámoló *regestrum regale*-ban a várjobbágyok között, mégis a „szent király valódi jobbágyfiai” (*veri*

⁷⁰ Csák (I.) Máté személyére összefoglalóan Kristó 1973. 13–15. o.

⁷¹ Rogerius 30. c. (SRH II. 572. o.)

⁷² CDES II. 126. — Itt jegyzendő meg, hogy az adományosok leszármazottai a későbbiekben az említett Nyéken, ill. egy másik, Turna nevű birtokon is erősséget (castrum) emeltek, amelyek feltehetően fából készültek, mert 1286-ban a király ellen lázadó Opor felégette azokat (1287: AVO XII. 451. o.)

⁷³ Fügedi 1977. 27–28. o.

⁷⁴ Rogerius 34. c.: Várad „magnis munitum erat fossatis et turribus ligneis super muros”, viszont „castrum ex una parte dirutum cerneretur, amplo muro illud fecimus reparari”, végül azonban a tatárok „castrum illico circumdantes ex opposito ad murum novum septem machinas posuerunt et die noctuque cum eis emittere lapides quousque novus murus dirutus est ex toto” — SRH II. 577. o.

⁷⁵ Rogerius 39. c.: „Strigonienses interim se cum fossatis, muris et turribus ligneis fortissime munierant” — SRH II. 584. o.

⁷⁶ Pauler 1899. II. 189. 1., Kristó 1986. 132. o.

fili jobagionum Sancti Regis) közé tartoznak. A nádor és a püspök átírva a királyi pátenst a megye várjobbágysági, várnépei és nemesi tanúsága mellett megerősítették a karcsaiak státusát.⁷⁷ Pontosan egy évvel később, ugyanezek a karcsai várjobbágyságok a király elé járulva Roland nádor és Vince püspök oklevelének megerősítéséért folyamodtak, amit meg is szereztek. Igen tanulságos az az indoklás, amelyet IV. Béla oklevele írásba foglalt. E szerint ugyanis a király „megfontolva, hogy a pozsonyi vár tornyainak az oltalmazása, amelynek az őrzésére, miként a szent király többi Pozsony megyei jobbágysága is, am azok (ti. a karcsaiak) rendelve vannak, az egész országnak hasznos és szükséges a jelenben és a jövőben is” erősítette meg a karcsaiak státusát.⁷⁸

Az idézett királyi nyilatkozat nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a várjobbágyságok katonai szolgálatukat — legalábbis Pozsony megyében és legalábbis részben — a várszervezet központjának, a várnak a védelmével teljesítették, annak megoltalmazására voltak kirendelve. Amennyiben forrásunk nem valamely, az országos gyakorlattól jelentős mértékben eltérő helyi sajátosságot tükröz, s így a benne foglaltak érvényesek az ország valamennyi várszervezete tekintetében is, akkor IV. Béla uralmának második felében a várjobbágyságok legalább egy részében kifejezetten várvédő katonákat kell látnunk. Továbbá, témánk szempontjából az igazi kérdés valójában az, hogy vajon az 1256. évi oklevélben foglaltak — amennyiben nem kizárólag Pozsony megyében érvényes állapotot rögzítenek — alkalmazhatók-e már a tatárjárás évére is. Kérdéses, hogy vajon nem csupán a tatárjárást követően megindult várépítési, illetve részben-korszerűsítési hullám által előidézett új jelenség-e a várjobbágyságoknak a várszervezet központjának védelmére rendelése.

A felmerülő kérdések minden kétséget kizáró, megnyugtató megválaszolása további hadtörténeti kutatások feladata lehet. A várjobbágyságnak a várszervezeti központot védő katonaságként való meghatározása mellett szóló érvekként figyelembe kell venni azt, hogy a várjobbágyság volt az Árpád-kori magyar társadalom hivatásos katonáskodói rétegei közül az egyetlen, amely közvetlenül a várszervezethez, illetve az azt megtestesítő várhoz tartozott. Az összefüggő területű vármegye háttérével nem rendelkező, Szolgagyőr-típusú várszervezetek esetében egyenesen nem is lehettek mások a vár védelmére rendelt katonák. További érvekként felmerülhet, hogy a királyi várszervezet tisztsége között ismerünk olyat, amely kifejezetten a várhoz mint a várszervezet központjához kapcsolódik: ez a várnagy (*maior castris*). A várnagy feladatai közül a szakirodalom eddig jórészt a vár karbantartását, gondozását emelte ki,⁷⁹ jóllehet kézenfekvő annak feltételezése, hogy a távollevő ispánt a vár védelmének irányításában a várnagy helyettesítette. Nem mond ennek ellent az a kétségtelen tény sem, hogy nincs adatunk a várnagyok katonai szereplésére, hiszen hasonló a helyzet a hadnagyok esetében is, már pedig az utóbbi tisztség katonai jellegében történetíróink egyetértének. A kérdés vizsgálata során figyelembe veendő, hogy Premysl és Nosk trencsén várjobbágyságok — egye-

⁷⁷ 1255 előtt: CDES II. 326. o., 1255: CDES II. 354. o.

⁷⁸ 1256: IV. Béla „attendentes, quod custodia turrium castris Posoniensis, ad quarum conservationem ipsi, sicut et alii iobagionum sancti regis de comitatu Posoniensi sunt deputati, toti regno sit utile ac necessarium in presenti et posterum profuturum, id. quod per dictos fideles nostros iuste et legitime est ordinatum, presentibus confirmamus” — CDES II. 389. o.

⁷⁹ Györfly 1977. 204. o., Kristó 1988. 184. o. — Borosy András szerint a várnagy „a vár parancsnoka és gondozója” (Borosy 1983. 20. o.).

bek mellett — kifejezetten a vár megvédésében (*in conservando castro*) tün-
tették ki magukat.⁸⁰

Ezek a megfontolások lehetővé teszik annak megállapítását, hogy a várjobbágyok, pontosabban egy részük, már a tatárjárás idején, s alighanem azt megelőzően is, nem vonultak hadba a megyésispán vezette vármegyei csapattal, hanem a várnagy irányítása alatt a várban, illetve annak környékén maradván, mintegy biztosították a hadba indulók hátországát, avagy, ha úgy adódott, a vár védelmét látták el. Újabb adatok vagy szempontok felmerüléséig a muhi csatában részt nem vevő várjobbágyokban részben ilyen, az ispánsági központ védelmére hátrahagyott katonákat kell látnunk. A várszervezet hadakozóinak a tatárjárás harcaiban való részvételéről valló adataink tehát annyiban módosítják a muhi csata előtti magyar mozgósításról fentebb kifejtetteket, hogy a várjobbágyok egy részének távol maradása a Sajó mellett vereséget szenvedett királyi seregtől nem a megkésett és nem kellően hatékony mozgósítás sikertelenségének, hanem a magyar hadszervezet imént vázolt sajátosságának tulajdonítható.

A tatárjárás pusztításainak mértékéről pontos számadást készíteni, a források elégtelen volta miatt, nem képes a történettudomány. Az egyes történetírók között jelentős eltérések mutatkoznak a pusztítások becsült értékeinek tekintetében is: történt kísérlet a tatárjárás által okozott károk teljes eljelentéktelenítésére⁸¹ éppen úgy, mint a pusztulás nagyságának eltúlzására,⁸² míg végül a két előbbi vélemény között elhelyezkedő, mérsékelt álláspont vált elfogadottá, amely szerint a veszteségek, ha egyes esetekben és egyes helyeken súlyosak is voltak, nem bizonyultak helyrehozhatatlannak és kiheverhetetlennek.⁸³ Jóllehet számszerű becslésekre aligha lehet vállalkozni, néhány tendencia mégis meglehetősen biztonsággal megállapítható. Aligha szorul különösebb indoklásra az a megállapítás, hogy a tatárjárás pusztításai nem egyforma mértékben sújtották az ország egészét: míg az Alföld és Erdély területén — mely csaknem egyéves tatár megszállás alá került — igen jelentősek lehettek, a mai Felvidék és Dunántúl, valamint a Drávántúl esetében legfeljebb a tatár seregek útvonalába eső vidékek szenvedhettek számottevő károkat.⁸⁴

Amennyiben a tatárjárás által okozott pusztítások kérdését leszűkítjük pusztán a királyi várszervezetet érintő vonatkozásokra, hasonló nehézségekkel és hasonló tendenciákkal találjuk magunkat szemben. Az ország egész területéről ismerünk olyan, a várszervezethez tartozó településeket, illetve birtokokat, amelyek a tatárjárás során váltak néptelenné. Abaújban Kerchről, Biharban a szabolcsi várhoz tartozó Horongról, Mosonban Inseről, Pozsonyban a vár erdőóvóinak egy földjéről, Győrben Hechenek a szolgagyőri vár alá tartozó két ekényi részéről, Valkóban Zerken, Chendey és Maley nevű földekről, Zemplénben Kengeltelequiről állítják forrásaink, hogy a tatárjárás óta „üres

80 1259: CDES II. 445. o.

81 Zichy 1934.

82 Győrffy 1987. I. 205., 497, 700—702., 841. o.

83 Szabó 1966. 174—180. o.

84 MT I/2. 1438. o. (Kristó Gy.)

és lakóitól elhagyatott” (*vacua et habitatoribus destituta*) várföldek.⁸⁵ Mivel ezek az említések igen későiek, több évtizeddel a tatárjárás után keltek (1262—1288 közötti időkből valók), jó okkal feltehető, hogy a pusztán maradt várföldek fenti sorozata csak azokat a várföldeket foglalja magába — s nyilván nem hiánytalanul —, amelyek a tatárjárás során véglegesen elnéptelenedtek. Jóval magasabb lehetett azoknak a várszervezethez tartozó lakott helyeknek a száma, amelyek csak részlegesen pusztultak el, vagy elmenekült lakói a tatárok elvonulása után visszatértek lakhelyükre.⁸⁶

A tatárjárás következtében véglegesen elnéptelenedett várföldek esetében sem állítható bizonyosan, hogy egykori lakóik áldozatul estek a harcoknak, hiszen — mint Szabó István arra figyelmeztetett⁸⁷ — nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy elmenekülve sikerült életben maradniuk, de valamilyen, pontosan nem ismert oknál fogva nem tértek vissza korábbi otthonukba. Alig egy-két esetben ismerjük a várszervezethez tartozó lakosság sorsát. A Nyitra megyei Udvarnokon négy *castrensis-mansio* maradt életben, a többieket a tatárok megölték.⁸⁸ Nógrádban Zeleu és Rendwey lakói valamennyien áldozatul estek.⁸⁹ Bizonytalán a tatárjárás során halt meg az az Ekusyoachim nevű szabolcsi várjobbágy is, akinek az üresen álló földjére — az említettnek ugyanis nem voltak örökösei — a tatárjárás után Sándor comes fiai tették rá a kezüket minden királyi adomány nélkül.⁹⁰ Kérdéses, hogy a Csongrád megyében említett, a tatárok által megölt Chupur nembeliek a csongrádi várszervezethez tartoztak-e.⁹¹

Nem csupán egyes településeket, várszervezethez tartozó birtokokat pusztítottak el a tatárok, hanem egész várszervezetet is. Történetírásunk állásfoglalása szerint a Felső-Tisza vidéktől a Kárpátokig terjedő, és éppen a tatár főserég útjába eső Borsova vármegye a tatárjárás következtében akkora veszteségeket szenvedett el, hogy helyreállítására már nem volt mód. Területe részben a szomszédos megyékbe, részben az újonnan kialakuló Bereg vármegye (korábban beregi erdőispánság) területébe olvadt be.⁹²

A tatárjárásnak a királyi várszervezetre gyakorolt hatása nem korlátozható csupán az elnéptelenedő várföldek kérdésére. Az 1241 tavaszán bekövetkezett támadás egy további ponton beavatkozott a királyi várszervezet történetébe: megakasztotta azt az át-, illetve újjászervezési folyamatot, amelyet IV. Béla még a tatárjárás előtt megkezdett, s amely szervesen kapcsolódott a király ún. birtokrestaurációs politikájához.⁹³ Történetírásunk már felfigyelt arra a jelenségre, hogy a birtokvisszavételi politika 1239. évi befejezése után IV.

85 1262: CD IV. 3. 77. o., 1266—69. körül: CD VI. 2. 390. o., 1268: UB I. 346. o., 1288: AVO IV. 310. o., 1282: AVO IV. 237. o., 1264: HO VI. 124. o., 1271: AVO VIII. 342. o.

86 Jellemző e tekintetben, hogy IV. László 1288. évi oklevele a pozsonyi vár elpusztult birtokát mint „a tempore . . . introitus antiquorum Tartarorum hactenus desertam, vacuum et suis habitatoribus destitutam” jellemzi, megkülönböztetve ezzel az 1241—42-es tatárjárást az 1285-ben visszavert tatár betöréstől.

87 Szabó 1966. 179. o.

88 1247: AVO VII. 225. o.

89 1244—45 körül: CDES II. 107. o.

90 1266: AVO VII. 146. o.

91 1247: Reizner 1899—1900. IV. 3. o. — A várszervezethez tartozásuk mellett szólhat, hogy birtokukat — egy halászhelyet — a csongrádi várhoz tartozó lakatlan Tápéval együtt adományozta el a király, továbbá a halászhelyeknek a várszervezetre utaló neve (Warthow), ez utóbbi érvet bizonytalanná teszi azonban, hogy nem zárható ki annak lehetősége, hogy a várszervezettől független Chupur nembeliek más címen (királyi adomány, csere stb.) is hozzájuthattak a halászhelyhez.

92 Györfly 1987. I. 520—23. o., Kristó 1988. 421—25. o.

93 V. ö. Rákos 1974. 20—21. o.

Béla hozzákezdett az udvar-, illetve várszervezet népei helyzetének rendezéséhez.⁹⁴ A király több oklevelében is kifejtette, hogy „egynémely elődei idejében” (*quorundam antecessorum nostrorum temporibus*) zavarok következtek be a királyi várszervezet életében, így pl. a várszervezethez tartozó népek szolgáltatásait vagy státusügyeit illetően.⁹⁵ 1240 áprilisában rendezte és foglalta írásba IV. Béla a győri vár joghatósága alá tartozó Ság, Nyúl, Tarján és Écs falubeli szőlőműves várnépbeliek kötelezettségeit és jogait, majd néhány hónappal később, szeptemberben, a barsi *suburbiumban* lakó *hospesek* szabadságait állapította meg.⁹⁶ Pozsony megyében az előkelő „szent király régi és valódi jobbágysai” (*antiqui et veri iobagiones sancti regis*) névvel illetett két várjobbágy-nemzetség, az Etre (Ethuruh) és a Magyar (Mogor) *mansioinak* összeírására került sor. Bár ez utóbbi intézkedésnek az emléke az érintettek számára kiadott oklevél formájában maradt ránk,⁹⁷ mégis bizonyos, hogy a kérdéses összeírás nem egyedül a két említett rokonság státusának rendezésére irányult. Erre utalnak a különböző várakkal kapcsolatos jegyzékekre, regesztrumokra vonatkozó adataink.

A tatárjárás után IV. Béla, ha megváltozott céllal is, folytatta a birtokjogi vizsgálatokat.⁹⁸ Ezek során Pozsony megyében többször is hivatkoznak a király regesztrumára. Egy 1253-ban lefolytatott birtokperben a várföld jogtalan elfoglalásával vádolt egykori pozsonyi hirdetőnagynak (*maior preconum*) úgy sikerült megvédenie tulajdonjogát a szintén a várszervezetbeliek közül kikérülő vádlóival szemben, hogy bemutatta királyi adománylevelét, valamint igazolódott, hogy korábban „amikor a pozsonyi vártól elidegenített más földeket Béla király úr regesztruma által a pozsonyi várnak visszaállítottak” (*cum alie terre a castro Posoniensi alienate per registrum domini Bele ... regis ... castro Posoniense fuissent restitute*), akkor az eljárást lefolytató nádor és pozsonyi ispán már a hirdetőnagynak ítélte a vitatott földet.⁹⁹ Egy két évvel későbbi adatunk közelebbről is meghatározza a regesztrum tartalmát. A karcsai szent király jobbágyainak más összefüggésben már említett státusügyében Roland nádor és pozsonyi ispán, valamint Vince nyitrai püspök által kiállított oklevél szerint „amikor a király úr az örökadományok idején a pozsonyi vár minden jogát és az állapotát személyesen elrendezte és megújította az ehhez a várhoz tartozó összes várjobbágy és bármely más állapotú embernek a nevét királyi regesztrum rendjébe foglalva” (*cum dominus rex tempore revocationis perpetuitatum omnia iura et statum castri Posoniensis ordinasset personaliter et renovasset, nomina omnium jobagionum ac aliorum cuiuscunque conditionis hominum ad id castrum pertinencium in tenorem registri regalis concludendo*), akkor az említett karcsaiak kimaradtak a regesztrumból, noha ők is a szent király jobbágysai közé tartoznak.¹⁰⁰ Az ebben az oklevélben említett re-

94 Legújabbán MT I/2. 1379. o. (Kristó Gy.)

95 L. IV. Béla két 1240. évi oklevelének egymással helyenként szó szerint is megegyező sorait: HO III. 5. o., ill. CDES II. 51. o.

96 1240: HO III. 5–7. o., ill. 1240: CDES II. 56–57. o. — Mindkét intézkedéssel kapcsolatban felemlíthetők néhány évvel korábbi párhuzamok. A barsi eset beleillik a különböző hospes-közösségek kiváltságolásának már az 1230-as években megindult sorozatába, míg a Győr megyei szőlőművesekéhez — a kötelezettségek megszabott rendjének rögzítése tekintetében — társítható a belakúti apátságnak juttatott castrensis-falvak szolgáltatásainak megállapítása (v. ö. 1237: AUO VII. 29. o.)

97 1240: CDES II. 51. o.

98 Rákos 1974. 21–27. o.

99 1253: AUO VII. 358. o.

100 1250: CDES II. 334. o.

gesztrum szolgálhatott alapul az Etre és a Magyar nembeli pozsonyi várjobbágyok 1240. évi oklevelének kiállításához is.¹⁰¹ A pozsonyihoz hasonló regesztrumokról más vármegyék esetében is tudomásunk van. Nógrádban 1254-ben IV. Béla megerősített egy bizonyos Andrást a korábban neki adományozott Szerdahely egykori nógrádi várföld birtokában azon határok között, amelyek a királyi regesztrumban (*in nostro regestro*) megtalálhatók.¹⁰² 1272-ben pedig a Gutkeled nembeli Csépan fiai, Lőrinc és Mihály adták elő V. Istvánnak, hogy még apja, IV. Béla idejében Roland nádor, akit a király a „váarak jogainak visszaállítására” (*pro renovandis iuribus castrorum*) rendelt ki bírónak, Feketenév nevű birtokukat „a szerémi vár jogának címén belefoglaltatta és bejegyeztette a regesztrumba” (*nomine iuris castri Sirmiensis . . . fecisset impediri et annotari in registro*). Az V. István koronázása után a szerémi vár jogtalanul elfoglalt földjeinek visszavételére kiküldött Pál pécsi prépost erre a regesztrumra hivatkozva (*registri pretextu*) a birtokot ténylegesen is vissza akarta csatoltatni a várhoz.¹⁰³ Ezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy IV. Béla király a királyi várszervezet népeinek és földjeinek rendezésére irányuló akciói együttjártak egy-egy várszervezet pillanatnyi állapotának írásba foglalásával.¹⁰⁴ A regesztrumok közül a pozsonyiról valószínűsíthető, hogy már a tatárjárás előtt elkészülhetett: erre utal, hogy már az idézett 1240. évi oklevélben említik egy, az előkelő várjobbágyokat összeíró jegyzék elkészítésének szándékát, valamint, hogy az 1255. évi oklevél szerint a pozsonyi összeírás elkészítésére az „örökadományok visszavonásának idején” (*tempore revocationis perpetuitatum*) került sor, amely megfogalmazás egyértelműen a tatárjárást megelőző időre helyezi a regesztrum keletkezésének idejét. A nógrádi jegyzék keletkezésének megállapításához nincs támpontunk, míg a szerémi — Rátót nembeli Roland nádorként való említése miatt — bizonyosan a tatárjárás utáni várföldvizsgálatokhoz kapcsolható.

A várszervezet rendezésének folyamatát megakasztó tatárjárás alaposan meglazíthatta a várszervezetet összetartó kötelékeket. Maga IV. Béla s felemlíti a királyi váraknak a tatár támadás által megzavart állapotát.¹⁰⁵ A tényleges veszteségeken kívül jócskán akadhattak, akik a várszervezettől való függetlenségre használták fel a zűrzavaros állapotokat. Az sem mehetett ritkaságszám-
ba, hogy a valamilyen oknál fogva üresen álló várföldet egy-egy élelmes szomszéd a maga birtokához csatolt.

A tatárjárás viharának elültével IV. Béla folytatta a birtok- és tulajdonjogok egész országra kiterjedő vizsgálatát. Az 1248 és 1258 között lefolytatott birtokvizsgálatok fő célja, noha a tatárjárás előtti hasonló akciókkal ellentétben már nem korlátozódott kizárólag a királyi javak visszavételére, hanem minden birtokos elbitorolt tulajdonának visszaállításáért irányult,¹⁰⁶ a várszervezet restaurálása volt. Szemben IV. Béla tatárjárás előtt követett belpolitiká-

101 1240: CDES II. 51. o. — Az oklevél közvetetten utal is az összeírásra: „eorum nomina et numerum, qui antiqui et veri iobagiones sancti regis inventi fuerant, . . . placuit designare”.

102 1254: CD IV. 2. 234. o.

103 1272: CD VI. 2. 393–94. o.

104 Ezekre a regesztrumokra *Szentpétery* 1930. 92–93. o. — A várszervezettel kapcsolatos különböző jegyzékek már a XI. században is készültek: László III. 2. és Kálmán I. 79. (*Závodszyky* 1904. 173–174., 193. o.).

105 1256: „statum castrorum nostrorum in regno nostro existentium per hostilem Thartarorum introitum confusum pariter et turbatum” — *AUO* II. 271. o.

106 *Rákos* 1974. 21–22. o.

jával, mely a III. Béla-kori állapotokhoz való teljes visszatérést hirdette,¹⁰⁷ s a várszervezet ügyét kimondatlanul is mennyiségi kérdésre egyszerűsítette, a várszervezet restaurálásának a tatárjárás után alkalmazott módja inkább a minőséget tartotta szem előtt. A IV. Béla birtokpolitikájában bekövetkezett változás véget vetett annak a kísérletnek, amely erőszakos úton kívánta helyreállítani, illetve konzerválni a királyi várszervezet XII. századi állapotát, s amely kísérlet, ellentétes lévén a társadalmi fejlődés tendenciáival, szükségszerűen szembeállította az uralkodót a társadalom jelentős, politikai akarattal nyilvánítható képes részével. Az új politika lényege abban ragadható meg, hogy a király a maga sajátos eszközeivel igyekezett elősegíteni a királyi várszervezet népei a központi hatalom számára legértékesebbnek tartott részének, a birtokos várjobbágyoknak a beilleszkedését az ország megváltozó birtokstruktúrája által meghatározott, újonnan formálódó társadalmi keretekbe. Ennek, s nem Béla valamiféle következetlenségének tudható be az, hogy a király minden ózkdodás nélkül mondott le az egyes várak lakatlan — s így a várszervezet számára hasznot nem hozó — birtokairól, s adományozta el híveinek, miközben — különösen a várjobbágyok esetében — a lakott várközségek birtokosait a királyi birtokpolitika által nyújtható védelemben részesítette.¹⁰⁸ Az így kialakult helyzetre maradéktalanul jellemző az az adománya, amelyet Márton fiainak, Istvánnak és Mikének, honti várjobbágyoknak tett, akik hasznossá tették magukat „várunk jogainak megőrzése és azoknak, amelyeket elidegenítettek a vártól, a visszaállítása érdekében” (*pro iuribus castri nostri conservandis et pro his, que sunt de castro alienata, revocandis*), nekik adományozva a honti vár Százd nevű földjét.¹⁰⁹

A királyi várszervezet tatárjárást követő történetének tanúsága alapján a várszervezet működőképességének helyreállítása sikeresnek mondható. Az 1242 utáni évek magyar külpolitikai és katonai aktivitása jelzi, hogy az ország erejét a tatárjárás következményei nem gyengítették meg jelentősen.¹¹⁰ Annak a politikának a helyességét, amelyet IV. Béla a tatárjárás után a királyi várszervezettel kapcsolatban folytatott, a XIII. század második fele hadtörténetének több eseménye is igazolja. A királyi várszervezet hadakozóit ott találjuk a korszak számos hadjáratának résztvevői között.¹¹¹ Különösen az 1273-as év katonai eseményei kapcsán ránk maradt adatok tanulságosak.

Az 1273-as év a Babenberg-örökség birtoklásáért vívott, hosszú évtizedeken átívelő harc egy eseményekben gazdag állomása volt.¹¹² Februárban magyar csapatok törtek be Stájerországba és Karintiába, illetve Ausztriába és Morvaországba. Ennek megtorlásaként áprilisban osztrák és morva hadak hatoltak be Magyarországra területére, elfoglalták többek között Gyórt, Szombathelyt, Nyitrát, felégették Kőszegét. Nyitra védői között ott volt Roland comes, nyit-

107 L. pl. 1237: „regnum nostrum in eum statum, in quo fuerat tempore felicis memorie Bele regis antecessoris nostri reducendo” — MES I. 322. o.

108 L. Zsoldos 1990. 5–13. o.

109 1261: HO VIII. 81–82. o.

110 Bertényi 1978.

111 1247: DI 86. 580., 1258: RA I/3. 362. o., 1259: HO: VI. 97. o., 1268: CD IV. 3. 342. o., 1266: HO VI. 142. o., 1267: CD IV. 3. 413. o., 1268: UB. I. 347. o., Csáky I. 10. o., 1281: HO VIII. 210. o., Hazai 90. I. (kétes hitelű I. RA 3114. sz.), Palásthyak I. 12. o., 1282: AUO IX. 330. o., 1284: Hazai 96. o., 1285: AUO XIV. 276. o., 1287: CD V. 3. 345. o., AUO IX. 451. o., AUO IX. 177. o., 1298: AUO XII. 619. o., stb.

112 Az év eseménytörténetét előadja Szabó 1886. 11–16. o., Pauler 1889. II. 306–14. o., Kristó 1986. 141–42. o.

rai várjobbágy.¹¹³ A támadásnak sikerrel ellenálló Némétújvár védelmében esett el Salamon, Káld faluból való vasvári várjobbágy.¹¹⁴ A kora nyáron Gyórt visszafoglaló magyar seregben több mint féltucatnyi vár képviselőiről van biztos tudomásunk. Jelen voltak szolgagyőri hadakozó várnépek, két vasvári (söjtöri és gencsi) várjobbágy-rokonság, soproni, abaúji, nógrádi, veszprémi és borsodi várjobbágyok.¹¹⁵ Győr visszafoglalását követően, a magyarországi hadjáratra készülődő II. Ottokár cseh király Laa-i táborát szétugrasztó magyar seregben harcolnak az abaúji vár Horvátiból való várjobbágyfiúi, gömöri öt pondust fizető jobbágyfiúk, továbbá a pozsonyi vár olgyai várjobbágyai.¹¹⁶ Kérdéses, hogy az „a cseh királlyal vívott Morva melletti ütközet” (*in conflictu, quem iuxta Moraviam cum rege Boemorum habuimus*), ahol gömöri és borsodi várjobbágyok tüntették ki magukat, azonos-e a Laa-i rajtaütéssel.¹¹⁷ Az olgyai várjobbágyok Detrekő felmentésében is részt vettek.¹¹⁸

Adataink messzemenően bizonyítják, hogy a királyi várszervezet hadakozói még a XIII. század utolsó harmadában is szerves részét alkották az országos haderőnek. A harcokban nem csak a hadműveletek által közvetlenül érintett területek (Nyitra, Vas, Sopron, Veszprém, Pozsony, valamint az ide sorolható Szolgagyőr¹¹⁹), hanem az ország távolabb fekvő várainak (Abaúj, Nógrád, Borsod, Gömör) hadakozói is részt vettek. Figyelemre méltó, hogy a harcokban részt vevő várszervezetiek közül csupán a Pozsony megyei olgyai várjobbágyokról feltételezhető, hogy nem pusztán várjobbágyi státusuk alapján jelentek meg a hadban. Ők ugyanis Hontpázmány nembeli Tamás szlavón bán familiárisai (*familiares milites*) is voltak.¹²⁰ A többiek esetében nincs okunk kétkedni abban, hogy hadba vonulásuk a hagyományos rend szerint, a várszervezet hadakozói közé tartozásuk alapján történt. További említést érdemlő körülmény, hogy az 1273-ban harcoló várszervezetbeliek többségéről megállapítható: részt vettek az 1273 előtti hadjáratokban is; az 1273. évi szereplésük tehát nem valamiféle kivételes jelenség, az ország rendszeresen hadba vonuló fegyveresei közé tartoztak. Több esetben az 1273-ban szerzett érdemek ecsetelése előtt csak a szokásos „különböző hadjáratokban” (*in diversis expeditionibus*) tett szolgálatokat emlegetik fel forrásaink,¹²¹ míg más esetekben pontosan megjelölik okleveleink V. István bolgárok vagy csehek elleni hadjáratát, a lázadó kunok elleni hadakozást.¹²² Az 1273-ban lezajlott harcoknak az idé-

113 1275: RA II/2—3. 125. o.

114 1273: UB II. 38—39. o.

115 1273: CD VII. 2. 73—75. o., UB II. 37—38., 42—43., 63—64. o., 1274: DL 65. 661., HO VI. 199—200. o., 1275: CD VII. 2. 37—39. o., HO VI. 205—207. o.

116 1273: RA II/2—3. 63—64. o., 1274: HO VII. 150—52. o., 1275: AUO IX. 113—14. o.

117 1275: HO VII. 158—59. o., valamint 1275: a csata „contra exercitum regis Boemorum iuxta fluvium Morva” — HO VI. 206. o.

118 1275: AUO IX. 113—14. o.

119 Tagányi Károly a Győr megyeivel azonosítja az említett Ság falut (*Tagányi 1882. 393. o.*), Győrffy György azonban a Győr megyei Ságot nem sorolja a szolgagyőri vár tartozékai közé (*Győrffy 1987. II. 567., 622. o.*).

120 1275: AUO IX. 113—14. o. — Tamás 1275 végétől töltötte be a szlavón báni tisztséget (*Wertner 1909. 658. o., ill. Szögi 1985. 113. o.*), korábban pedig — 1275. március 24. és június 4. között kimutathatóan — pozsonyi ispán volt (*Wertner 1897. 666. o.*). Mivel az olgyai várjobbágyokat Tamás familiárisaként említő oklevél 1275. december 10. utánra datálható (*RA 2664. sz.*) amikor Tamás már bán volt, nem állapítható meg, hogy a várjobbágyok a hadjárat idején, 1273-ban is a familiárisai voltak-e már.

121 1274: AUO IX. 81—82. o., DL 65. 661., HO VI. 199—200. o., 1275: CD VII. 2. 37—39. o., RA II/2—3. 125—26. o., HO VI. 205—207. o.

122 1273: CD VII. 2. 73—75. o., UB II. 42—43. o., RA II/2—3. 63—64. o., 1274: HO VII. 150—52. o.

zett adatai tehát katonai szempontból működőképes intézménynek mutatják a királyi várszervezetet.¹²³

A vizsgálódásaink eredményeiből leszűrhető tanulságok több részletben is pontosítják, árnyaltabbá teszik, vagy éppen kiegészítik a tatárjárásról szóló ismereteinket. Változatlanul helytállónak bizonyult a korábbi szakirodalom azon megállapítása, amely szerint a tatár támadás olyan időszakban érte az országot, amelyben a korábbi hadsereg szerkezetének megbomlása és átalakulásának megindulása figyelhető meg. A szervezeti változást kiváltó jelenségek sorában azonban nem a királyi várszervezetet sem kímélő, nagyarányú földadományozások és ezek következményei jelölhetők meg a központi tényezőként, hanem a birtokos közsabadok, a királyi serviensek kiválása abból az archaikus hadszerkezeti keretből, amelyet történetírásunk „megyei csapatnak” nevez, s amely nem azonosítható az egy-egy vármegyéhez kapcsolódó várszervezet által kiállított katonai kontingenssel. Ennek megfelelően a tatárjárás során elszervezett katonai vereség sem magyarázható a királyi várszervezet katonai teljesítőképségeinek feltételezett nagyarányú csökkenésével. Éppen ellenkezőleg, a helyi ellenállásról — forrásaink kis száma és szűkszavúsága ellenére is — megrajzolható kép a királyi várszervezet intézményét működőképesnek mutatja. A tatárjárás megrázkódtatása kétségtelenül veszteségeket, helyenként — mint Borsova példája mutatja — helyrehozhatatlan károkat okozott a királyi várszervezetnek. Minden bizonnyal döntő szerepet játszott az ország keleti felének közel egyéves megszállása és többé-kevésbé módszeres pusztítása annak az aránytalanságnak a fenntartásában, illetve megerősítésében, amely már eleve jellemző volt az egyes várszervezeteknek az ország egész területére kivetített regionális eloszlására.¹²⁴ A királyi várszervezet azonban nem semmisült meg a tatárjárás során. Az egyes várszervezetek megbolydult belső viszonyait IV. Bélának a birtok- és státuskérdések rendezésére tett intézkedései stabilizálták. A tatárjárás annyiban befolyásolta közvetlenül a királyi várszervezet fejlődését, annyiban tekinthető az intézmény történetében jelentős, korszakhatárként is alkalmazható eseménynek, amennyiben a tatárjárás eseményei és az azokból levont tanulságok IV. Béla korábbi belpolitikájának megváltozásához vezettek, s amennyiben az új belpolitika részben megváltoztatta azokat az elveket, amelyek érvényesítésével az uralkodó restaurálni kívánta a királyi várszervezetet, illetve részben olyan hosszú távú társadalomfejlődési tendenciák előtt nyitott szabad utat, amelyek döntő és közvetlen hatással voltak a királyi várszervezet intézményeinek és népeinek későbbi sorsára. Ez a folyamat azonban messze vezet mind a tatárjárás kérdéskörétől, mind pedig — időben — a XIII. század közepétől.

¹²³ Nem változtat ezen a tagadhatatlan tény sem, hogy az idézett oklevelek — kettő kivételével — nemesítő oklevelek, hiszen az érintettek az 1273. évi hadjáratban még várjobbágyként vettek részt.

¹²⁴ *Pesty 1882. 9—11. o., Molnár 1959. 232. o.*

R Ö V I D Í T É S E K

- AUO* = Árpádkori új okmánytár I—XII. (Közzéteszi *Wenzel Gusztáv*) Pest-Bp., 1860—74.
- Bertényi 1978.* = *Bertényi Iván*: K voproszu o mezsduarodnom polo-
zsenii Vengrii poszle tatarszkogo nasesztvija. Annales
Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando
Eötvös nominatae. Sectio Historica t. XIX. Bp., 1978.
241—249. o.
- Bolla 1983.* = *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kiala-
kulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudomá-
nyok köréből. Új sorozat 100. sz. Bp., 1983.
- Borosy 1983.* = *Borosy András*: A királyi várispánságok népei Ma-
gyarországon a tatárjárás előtt. *Hadtörténelmi Közle-
mények* 1983. 3—24. o.
- CD* = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civi-
lis I—XI. (Stud. et op. *Georgii Fejér*) Budae, 1829—44.
- CDES* = Codes diplomaticus et epistolaris Slovaciae I—II. (Ed.
Richard Marsina) Bratislaviae, 1971—87.
- Csáky* = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I. Okle-
velek 1229—1449. Bp., 1919.
- DL* = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény
- Félegyházi 1941.* = *Félegyházi József*: A tatárjárás történeti kútfőinek
kritikája. Vác, 1941.
- Forster 1900.* = III. Béla magyar király emlékezete. (Szerk. *Forster
Gyula*) Bp., 1900.
- Fügedi 1977.* = *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13—14. századi Ma-
gyarországon. Értekezések a történeti tudományok kö-
réből. Új sorozat 82. sz. Bp., 1977.
- Fügedi 1986.* = *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori
magyar arisztokrácia fejlődése. Bp., 1986.
- Gombos* = *Albinus Franciscus Gombos*: Catalogus fontium histo-
riae Hungaricae I—III. Budapestini, 1937—38.
- Győrffy 1977.* = *Győrffy György*: István király és műve. Bp., 1977.
- Győrffy 1987.* = *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország törté-
neti földrajza I—III. Bp., 1987.
- Hazai* = Hazai oklevéltár 1234—1536. (Szerk. *Nagy Imre, Deák
Farkas, Nagy Gyula*) Bp., 1879.
- HO* = Hazai okmánytár I—VIII. (Kiadják *Nagy Imre, Paur
Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső*) Győr—Bp., 1865—
91.
- Hodinka 1916.* = *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatko-
zásai. Bp., 1916.
- Hóman—Szekfű* = *Hóman Bálint—Szekfű Gyula*: Magyar történet I—V.
Bp., 1941—42.
- Hrbek 1955.* = *Hrbek, Ivan*: Ein arabischer Bericht über Ungarn. Ac-
ta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 1955.
- Kristó 1973.* = *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp.,
1973.
- Kristó 1976.* = *Kristó Gyula*: Az Aranybullák évszázada. Bp., 1976.

- Kristó 1979.* = *Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979.*
- Kristó 1986.* = *Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986.*
- Kristó 1988.* = *Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988.*
- Mályusz 1942.* = *Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 76. (1942.) 272—305., 407—434. o.*
- MES* = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I—III. (Ed. F. Knausz, L. Dedek) Strigonii, 1874—1924.*
- MHt* = *Magyarország hadtörténete I—II. (Főszerk. Liptai Ervin) Bp., 1984—85.*
- MIÖG* = *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)*
- Molnár 1959.* = *Molnár József: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemények, 1959. 222—52. o.*
- Moravcsik 1984.* = *Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984.*
- MT* = *Magyarország története tíz kötetben. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Főszerk. Székely György) Bp., 1984.*
- Olchvály 1902.* = *Olchvály Ödön: A muhi csata. Századok, 36 (1902) 309—25., 412—27., 505—27. o.*
- Palásthyak* = *Palásthy Pál: A Palásthyak I—III. Bp., 1890—91.*
- Pauler 1899.* = *Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I—II. Bp., 1899.*
- Pesty 1882.* = *Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bp., 1882.*
- RA* = *Szentpétery Imre—Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I—II. Bp., 1923—87.*
- Rákos 1974.* = *Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica t. XLVII. Szeged, 1974.*
- Reizner 1890—1900.* = *Reizner János: Szeged története I—IV. Szeged, 1899—1900.*
- SRH* = *Emericus Szentpétery: Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I—II. Budapestini, 1937—38.*
- Szabó 1886.* = *Szabó Károly: Kun László 1272—1290. Bp., 1886. (Bp., 1988.²)*
- Szabó 1966.* = *Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp., 1966.*
- Szentpétery 1930.* = *Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp., 1930.*
- Szögi 1985.* = *Szögi László: Fejezetek a magyar világi és egyházi archontológiából. In: Szentpétery Imre: A kronológia kézikönyve. Bp., 1985. 95—117. o.*

- Szücs 1984.* = *Szücs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és társadalmi háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok (Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*) Bp., 1984. 341—94. o.
- Tagányi 1882.* = *Tagányi Károly*: Szolgagyőr. *Századok*, 16. (1882.) 312—23., 388—98. o.
- TjE* = A tatárjárás emlékezete. (Szerk. *Katona Tamás*) Bp., 1981.
- UB* = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I—IV. (Bearb. von *Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza*) Graz—Köln—Wien, 1955—85.
- Wertner 1897.* = *Wertner Mór*: Az Árpádkori megyei tisztviselek. Történeti Tár, 1897. 439—86., 652—79. o.
- Wertner 1909.* = *Wertner Mór*: Az Árpádkori bánok. *Századok*, 43. (1909.) 377—415., 472—94., 555—70., 656—68., 747—57. o.
- Závodszy 1904.* = *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp., 1904.
- Zichy 1934.* = *Zichy Ladomér gr.*: A tatárjárás Magyarországon. Pécs, 1934.
- Zsoldos 1990.* = *Zsoldos Attila*: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. *Aetas*, 1990/3. sz., 5—34. o.

Attila Zsoldos

THE ROYAL CASTLE-SYSTEM AND THE MONGOL INVASION

Summary

The result of the analysis concerning the county-troops, the basis of the Hungarian military system during the time of the House of Árpád, shows that they cannot be thought to be equal with the military of the royal castle-system. The county-troops had members other than those of the castle-system, too; these were commoners first of all. The crisis of the county's military system was not the outcome of the royal land-grants, what really had some influence upon the castle-system, but that of the fact that the propertied free commoners, having gained the legal status of „servientes regis”, seceded from the county-troops. So far as the defeat of the royal army is concerned during the Mongol invasion the change — and confusion — in the military system is only one of the causes. The other is the failure of mobilization, which can be attributed partly to the procrastination and partly to the fact that the Mongols launched their attacks in different points simultaneously. The efficiency of the royal castle-system was proved however by the fact that the centres of the local resistance were the castles with the contribution of their royal military. The royal castle-system was not annihilated during the Mongol invasion; the attempts to stabilize it were successful and it was effective even in the last third of the century.

Attila Zsoldos

LE SYSTÈME DES CHÂTEAUX ROYAUX ET L'INVASION TARTARE

Résumé

L'examen de la composition des troupes départementales — qui constituaient la base du système militaire à l'époque Arpadienne — nous montre que ces troupes n'étaient pas identiques à celles des châteaux royaux. Dans les troupes départementales nous trouvons des couches sociales indépendantes du système des châteaux, nous y trouvons avant tout des hommes libres. La crise du système militaire au milieu du XIII^e siècle n'était pas la conséquence des concessions royales de terre qui ne laissaient pas intact le système des châteaux, mais c'était une crise provoquée par la sortie des hommes libres terriens, recevant le statut juridique *serviens regis*, des troupes départementales. Le changement troublant le système militaire n'était qu'une des raisons de la défaite de l'armée royale contre les Tartares. L'autre raison était l'échec de la mobilisation hongroise causé par la tardiveté et par l'attaque tartare qui venait à la fois de plusieurs directions, divisant ainsi la force de la Hongrie. La capacité militaire du système des châteaux royaux est prouvée par le fait que c'était avant tout dans ses centres, avec la participation de ses soldats qu'il y avait quelque résistance locale. Le système des châteaux royaux n'a pas été détruit au cours de l'invasion tartare. Les essais faits pour la stabilisation de ce système étaient efficaces, et c'était une institution en fonctions même au dernier tiers du siècle.

Attila Zsoldos

DIE KÖNIGLICHE BURGORGANISATION UND DER MONGOLENEINFALL

Resümee

Die Untersuchung der Zusammensetzung der Komitatstruppen, die den Grundstock der ungarischen Kriegsorganisation ausmachten, ergab, daß diese nicht mit dem Militär der königlichen Burgorganisation identifiziert werden können. In den Komitatstruppen kämpften auch von der Burgorganisation unabhängige Gesellschaftsgruppen, vor allem die Gemeinfreien. Die Krise um die Mitte des 13. Jahrhunderts wurde nicht durch die königlichen Gutsschenkungen, die auch die Burgorganisation betrafen, sondern dadurch verursacht, daß die gutsbestitzenden Gemeinfreien die Rechtsstellung „*serviens regis*“ erwarben und aus den Komitatstruppen ausschieden. Das rief in der Kriegsorganisation Störungen hervor, was dann einer der Gründe für die Niederlage war, die das königliche Heer beim Mongoleneinfall erlitt. Ein weiterer Grund dafür ist im Mißerfolg der ungarischen Mobilmachung zu suchen, der teils auf das Zaudern dabei, teils darauf zurückzuführen ist, daß die Mongolen zur gleichen Zeit aus mehreren Richtungen angriffen, was die Kraft des Landes zersplitterte. Es beweist die militärische Leistungsfähigkeit der königlichen Burgorganisation, daß der lokale Widerstand vor allem in deren Zentren und durch deren Militär geleistet wurde. Die königliche Burgorganisation ging durch den Mongoleneinfall nicht zugrunde. Die Versuche, sie zu stabilisieren, wurden vom Erfolg gekrönt, so war sie auch im letzten Drittel des Jahrhunderts immer noch eine funktionstüchtige Institution.

Аттила Жольдош

КОРОЛЕВСКАЯ КРЕПОСТНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ И ТАТАРСКОЕ НАШЕСТВИЕ

Резюме

Исследование состава комитатских войск, составлявших основу венгерской военной организации эпохи династии Арпадов, приводит к выводу о том, что они не могут быть идентифицированы с королевской крепостной организацией. В комитатских войсках участвовали также и общественные группы, независимые от крепостной организации, прежде всего вольные люди. Кризис военной организации в середине XIII века был вызван не раздариванием королевских наделов, затрагивавших также и военную крепостную организацию, а выход из войска обладавших земельными наделями свободных людей, получивших юридический статус *придворного слуги*. Изменения, вызвавшие нарушения в военной организации, послужили лишь одной из причин поражения, постигшего королевское войско во время татарского нашествия в Венгрии. Вторую причину можно объяснить неудачей венгерской мобилизации, с одной стороны, и с другой стороны, уже можно приписать наступлению татар, начатому одновременно с нескольких направлений и разделивших силы страны. Боевая боеспособность королевских крепостных организаций подтверждается тем, что местное сопротивление сложилось с участием войскового люда в первую очередь в центрах королевских крепостей. Королевская крепостная войсковая организация не была уничтожена во время монгольского нашествия. Попытки стабилизировать её увенчались успехом, и крепостная войсковая организация продолжала функционировать даже и в последней трети XIII столетия.